

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

**ΘΕΜΑ: ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ ΕΠΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ
ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΠΑΙΔΙΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΚΑΙ
ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Όνοματεπώνυμο: Κουτουδάκη Αλεξάνδρα

Αριθμός μητρώου: 3199

Επιβλέπων καθηγητής: Βασιλική Τσούρτου

Ακαδημαϊκός επόπτης: Θεόδωρος Γιοβαζολιάς

Ρέθυμνο 2017

Περίληψη

Στη συγκεκριμένη εργασία θα γίνει μια προσπάθεια προσέγγισης του τρόπου διαμόρφωσης της προσωπικής και εθνοτικής ταυτότητας παιδιών μεταναστών και προσφύγων. Η ταυτότητα θα εξεταστεί σε συνδυασμό με τις διεργασίες επιπολιτισμού από τις οποίες διέρχονται τα άτομα τα οποία μεταναστεύουν ή παλιννοστούν και θα αναλυθούν κάποιοι τομείς οι οποίοι προβάλλονται ως πιο σημαντικοί στη διερεύνηση της ταυτότητας από την ελληνική και παγκόσμια βιβλιογραφία. Πέρα από τις έννοιες που σχετίζονται με τον επιπολιτισμό θα γίνει εννοιολογική αποσαφήνιση των εννοιών της προσωπικής και εθνοτικής ταυτότητας, θα γίνει προσπάθεια σύνδεσης των παραπάνω επιμέτρων και θα εξεταστούν παράγοντες οι οποίες είναι πιθανό να επηρεάσουν την ανάπτυξη της ταυτότητας παιδιών που μεταναστεύουν ή παλιννοστούν. Σε γενικές γραμμές παρατηρήθηκε ποικιλομορφία στα ευρήματα που αφορούν το κατά πόσο τα παιδιά μεταναστών και προσφύγων παρουσιάζουν ψυχοκοινωνικά προβλήματα, ενώ φάνηκε πως άτομα τα οποία εναρμονίζονται με το νέο πολιτισμικό περιβάλλον προσαρμόζονται και να αναπτύσσονται καλύτερα. Αναμφίβολα παράγοντες οι οποίοι σχετίζονται με την υποδοχή από το γηγενή πληθυσμό αλλά και το εκπαιδευτικό σύστημα μπορούν να επηρεάσουν τη διαμόρφωση της ταυτότητας παιδιών μεταναστών και προσφύγων.

Περιεχόμενα

Περίληψη	2
Εισαγωγή.....	4
1. Μετανάστευση και Παλιννόστηση	7
2. Διεργασίες επιπολιτισμού	10
2.1 Επιπολιτισμός.....	10
2.2 Διαδικασίες επιπολιτισμού.....	12
2.3 Το ψυχολογικό υπόβαθρο της μετανάστευσης.....	14
2.4 Επιπολιτισμικό στρες	20
3. Συγκρότηση της ταυτότητας	22
3.1 Προσωπική Ταυτότητα.....	22
3.2 Εθνοτική ταυτότητα	27
3.3 Στάδια ανάπτυξης ταυτότητας ανάλογα με την ηλικία:	29
4. Επιπολιτισμικές διεργασίες και συγκρότηση της ταυτότητας παιδιών μεταναστών και προσφύγων	35
5. Παράγοντες που σχετίζονται με την προσαρμογή και τη συγκρότηση της ταυτότητας παιδιών μεταναστών και προσφύγων	42
5.1 Υποδοχή μεταναστών και προσφύγων από το γηγενή πληθυσμό.....	42
5.2 Εκπαιδευτικό σύστημα.....	46
5.2.1 Απόψεις Ελλήνων μαθητών για τους μετανάστες και πρόσφυγες συμμαθητές τους	46
5.2.2 Ενδυναμώνοντας ταυτότητες στο σχολείο: Διαπολιτισμική Εκπαίδευση.....	49
Συζήτηση.....	53
Βιβλιογραφία.....	58

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια έχει εγκατασταθεί στην Ελλάδα και στην Ευρώπη γενικότερα ένας μεγάλος αριθμός μεταναστών και παλιννοστούτων. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και παιδιά, τα οποία εκπροσωπούν περίπου ένα μεγάλο ποσοστό του μαθητικού πληθυσμού της χώρας μας και είτε έχουν μεταναστεύσει, είτε έχουν παλιννοστήσει με τους γονείς τους, είτε έχουν γεννηθεί και έχουν μεγαλώσει στην Ελλάδα και αποτελούν μια πληθυσμιακή ομάδα που ίσως παρουσιάζει υψηλό κίνδυνο για εκδήλωση ψυχοκοινωνικών προβλημάτων. Το θέμα της μετανάστευσης είτε αυτή είναι ακούσια είτε εκούσια αλλά και οι επιπτώσεις της στο άτομο αλλά και στα κοινωνικά συστήματα την έχουν καταστήσει ένα σύγχρονο ζήτημα αιχμής στο χώρο των κοινωνικών αλλά και των οικονομικών επιστημών. Οι πολλαπλές διαστάσεις του φαινομένου, συνδυαστικά με τις επιπτώσεις του επιβάλλουν την αποτίμηση των θεωρητικών προσεγγίσεων και των εμπειρικών ερευνών.

Παρόλο που ο επιπολιτισμός δεν αποτελεί μια καινούρια κατάσταση για τον άνθρωπο, η συστηματική ενασχόληση με το αντικείμενο είναι σχετικά πρόσφατη. Από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα ολοένα και αυξανόμενο παρουσιάζεται το ενδιαφέρον για το φαινόμενο λόγω της αύξησης της μετανάστευσης διεθνώς και τη συμβολή της διαπολιτισμικής ψυχολογίας, η οποία ανέδειξε τη σχέση μεταξύ πολιτισμού και ανθρώπινης συμπεριφοράς (Sam, 2006). Η επιστήμη της Ψυχολογίας καλείται να λάβει το ρόλο της και η συνεισφορά της έγκειται στη μελέτη των ψυχικών διεργασιών που αναδύονται μέσα από την εμπειρία της μετανάστευσης σε επίπεδο ατομικό και συλλογικό. Έννοιες οι οποίες διερευνώνται μέσα από τη μελέτη τέτοιου είδους φαινομένων και οι οποίες είναι οργανωμένες σε ένα σύνθετο φάσμα αλληλοσυσχετίσεων απαραίτητων για την ομαλή λειτουργία των ατόμων και των συστημάτων αποτελούν η προσαρμογή, η ψυχοκοινωνική ανάπτυξη, ο επιπολιτισμός, η διαμόρφωση της προσωπικής και εθνοτικής ταυτότητας, το επιπολιτισμικό στρες και ο επιπολιτισμικός κλονισμός, η ένταξη και αποδοχή, οι στερεοτυπικές αντιλήψεις και ο κοινωνικός στιγματισμός και άλλα. Γύρω από αυτές τις έννοιες διεξάγεται πλήθος ερευνών

και στην Ελλάδα αλλά και διεθνώς, με στόχο την ανακάλυψη των παραμέτρων που μεσολαβούν για την επίτευξη της βέλτιστης ψυχικής λειτουργίας των μεταναστών και προσφύγων.

Στην παρούσα εργασία θα δοθεί ιδιαίτερη σημασία στη συγκρότηση της ταυτότητας των παιδιών μεταναστών και προσφύγων τα οποία καλούνται να προσαρμοστούν σε ένα καθ' όλα νέο πολιτισμικό, εθνικό, κοινωνικό πλαίσιο ενώ έχουν ήδη βιώσει ορισμένες τραυματικές εμπειρίες τις οποίες μπορεί να εμπεριέχει η μετακίνηση αναλόγως με τους λόγους για τους οποίους συμβαίνει, τις συνθήκες και την ψυχοκοινωνική και κοινωνικοπολιτισμική κατάσταση. Η ταυτότητα αναδομείται, εξελίσσεται για αυτό και προϋποθέτει διαρκή αναστοχασμό και επηρεάζεται φυσικά από πολλούς παράγοντες. Το δεδομένο είναι πως πάντοτε εξαρτάται και διαμορφώνεται με γνώμονα τον άλλον, το πλαίσιο στο οποίο το άτομο ζει, την κουλτούρα της κοινότητας στην οποία ζει και κατασκευάζεται στα πλαίσια των ομάδων. Επομένως για ένα άτομο το οποίο μεταναστεύει η συγκρότηση της ταυτότητας του, ο τρόπος με τον οποίο θα δομηθεί στο νέο περιβάλλον, θα επηρεαστεί ή θα προσαρμοστεί με βάση τα νέα δεδομένα και το πώς αυτό θα επιδράσει στην ψυχική του υγεία είναι παράγοντες με μεγάλη σημασία και για τους ίδιους τους μετανάστες και πρόσφυγες αλλά και για τους γηγενείς, που κι εκείνοι καλούνται να προσαρμοστούν και να λάβουν ορισμένα μέτρα. Επομένως, υποθέτουμε πως η υγιής ανάπτυξη της ταυτότητας των παιδιών μεταναστών και προσφύγων οδηγεί και σε καλύτερη ψυχική υγεία, ευκολότερη προσαρμογή και επιτυχημένο επιπολιτισμό. Η ταυτότητα και η προσαρμογή των μεταναστών βεβαίως επηρεάζεται από διάφορους παράγοντες κάποιοι από τους οποίους είναι κι οι στάσεις της κοινωνίας υποδοχής και η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. Και στην παρούσα εργασία, λοιπόν θα εξεταστούν οι συγκεκριμένες μεταβλητές και θα γίνει μια προσπάθεια διερεύνησης των διεργασιών που υπεισέρχονται στη διαδικασία της μετανάστευσης και της παλιννόστησης, δηλαδή διερεύνησης των επιπολιτισμικών διεργασιών, των τρόπων ανάπτυξης και διαμόρφωσης της ταυτότητας των παιδιών

μεταναστών και προσφύγων και από τί αυτή εξαρτάται. Θα προσεγγιστούν σε θεωρητικό επίπεδο οι έννοιες της μετανάστευσης και της παλιννόστησης, οι θέση των κοινωνικών επιστημών και της Ψυχολογίας στη διερεύνησή τους, θα αναλυθούν ζητήματα σχετικά με τον επιπολιτισμό, το επιπολιτισμικό στρες, τις τακτικές επιπολιτισμού, όπως και ψυχολογικές διεργασίες που υφίστανται στον επιπολιτισμό. Έπειτα, θα γίνει μια προσέγγιση της έννοιας της ταυτότητας, προσωπικής και εθνοτικής και θα παρατεθούν τα αναπτυξιακά στάδια συγκρότησης της ανάλογα με την ηλικία. Έπειτα, θα γίνει μια σύνδεση και θα αναδειχθεί μέσα από ερευνητικά δεδομένα η σχέση των επιπολιτισμικών διεργασιών και της μετανάστευσης με τη συγκρότηση της ταυτότητας και την ψυχική υγεία και προσαρμογή παιδιών μεταναστών και προσφύγων. Τέλος, θα παρουσιαστούν ορισμένοι παράγοντες οι οποίοι σχετίζονται με τη χώρα και την κοινωνία υποδοχής, την υποδοχή των οικογενειών μεταναστών και προσφύγων και το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας όπως θα έπρεπε να ήταν διαμορφωμένο στα πλαίσια της πολυπολιτισμικής κοινωνίας στην οποία ζούμε προκειμένου να επικρατεί ισότητα και να ενδυναμώνονται οι ταυτότητες των μαθητών.

1. Μετανάστευση και Παλιννόστηση

Η μετανάστευση είναι ένα φαινόμενο που αφορά στη μετακίνηση ενός ατόμου ή κάποιου συνόλου που έχει ως σκοπό την προσωρινή ή μόνιμη εγκατάσταση σε άλλη χώρα (Τσαούσης, 1987). Πρόκειται για ένα παγκόσμιο φαινόμενο το οποίο αφορά πολλές χιλιάδες ανθρώπων και χωρών. Έχει περιγραφεί και ως μια πηγή προβλημάτων αλλά και ως μια ευκαιρία και πρόκληση για τα άτομα και τα σύνολα. Στην εποχή μας ορίζεται ως η διασυνοριακή μετακίνηση, που αντιμετωπίζεται ως φαινόμενο προς διαχείριση και συχνά εκλαμβάνεται ως κόστος το οποίο πρέπει να ελαχιστοποιήσουμε παρά ως ευκαιρία που ανυπομονεί να την εκμεταλλευτούμε (Goldin, Cameron, & Balarajan, 2010).

Όσον αφορά τους πρόσφυγες, σύμφωνα με τον ορισμό της Ύπατης Αρμοστείας για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, ως πρόσφυγες ορίζονται οι άνθρωποι οι οποίοι είναι αναγκασμένοι να βρίσκονται εκτός της χώρας καταγωγής τους χωρίς τη δυνατότητα να μπορούν να επιστρέψουν με έναν καλά εδραιωμένο φόβο εκδίωξης λόγω της φυλής, της θρησκείας τους, της εθνικότητας, των πολιτικών πεποιθήσεων ή της συμμετοχής σε κάποια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα (UNHCR, 2004).

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης, περίπου 192 εκατομμύρια άνθρωποι, αριθμός που αντιπροσωπεύει περίπου το 3% του συνολικού πληθυσμού ζουν σε μια χώρα διαφορετική της χώρας καταγωγής τους. Το ποσοστό αυτό μάλιστα παρουσιάζει ετήσια αύξηση που φτάνει το 2,9%. (www.iom.int).

Στην ελληνική απογραφή πληθυσμού του 2000 που το θέμα δεν είχε αναμφίβολα τόσο μεγάλες διαστάσεις ο αριθμός των ατόμων που ήταν αλλοεθνείς άγγιξε τα 797.093 άτομα, ενώ από τότε μέχρι το 2011 που έγινε η επόμενη απογραφή πληθυσμού το 2011 ο πληθυσμός των κατοίκων της Ελλάδας που προερχόταν από το εξωτερικό άγγιξε τα 2.037.196 άτομα (ποσοστό 18,8%, των μόνιμων κατοίκων).

Τα αίτια της διεθνούς μετανάστευσης είναι κυρίως πολιτικά και οικονομικά. Η μετανάστευση μπορεί να διαχωριστεί σε καινοτόμο ή συντηρητική αναλόγως με το αν επιδιώκεται αλλαγή συνθηκών ζωής. Συνήθως στη συντηρητική μετανάστευση δεν επιδιώκεται αλλαγή συνθηκών ζωής για αυτό κι είναι εσωτερική μετανάστευση εντός των γεωγραφικών ορίων της χώρας. Ωστόσο, η καινοτόμος μετανάστευση, η οποία προκαλείται κυρίως από οικονομικά αίτια, επιδιώκει αλλαγή τρόπου ζωής για αυτό και συνοδεύεται από ενέργειες όπως αναζήτηση καλύτερα αμειβόμενης εργασίας κλπ.

Έπειτα με κριτήριο το μέγεθος του μετακινούμενου πληθυσμού μπορούμε να διακρίνουμε τη μετανάστευση σε ανεξάρτητη ή μαζική και με κριτήριο την πρόθεση της μετανάστευσης μπορούμε να διακρίνουμε την εκούσια, την αναγκαστική ή βίαιη και την προσφυγική μετακίνηση. Ακούσια είναι η μετανάστευση που αποτελεί προϊόν ελεύθερης βούλησης του ατόμου ή του συνόλου, αναγκαστική είναι εκείνη που προκαλείται από ορισμένες δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης. Η βίαιη μετανάστευση επιβάλλεται κυρίως από τις δημόσιες αρχές ενός κράτους χωρίς να υπάρχουν περιθώρια επιλογής από τη μεριά του μετακινούμενου. Τέτοιες περιπτώσεις αποτελούν οι απελάσεις, οι αναγκαστικές ανταλλαγές πληθυσμών, οι αναγκαστικοί εποικισμοί και άλλα. Άτομα τα οποία μετακινούνται με αυτόν τον τρόπο μπορεί να χαρακτηριστούν και ως πρόσφυγες (Χαλιφέ- Μπαραγεώρη, 1996).

Οι διαφορές των προσφύγων από τους μετανάστες έχουν να κάνουν με το γεγονός πως για τους μετανάστες η εγκατάλειψη της χώρας αποτελεί με εκούσια διαδικασία, οι μετανάστες έχουν συνήθως αρκετό καιρό ώστε να προετοιμάσουν την αναχώρησή τους, ενώ οι πρόσφυγες μπορεί να διαθέτουν λίγα ή και καθόλου χρονικά περιθώρια, ενώ για εκείνους η εγκατάλειψη της πατρίδας είναι περισσότερο τραυματική από ότι για τους μετανάστες, καθώς αναγκάζονται να φύγουν λόγω συνθηκών και επίσης δεν έχουν τη δυνατότητα να επιστρέψουν στην πατρίδα τους όπως οι μετανάστες χάνοντας έτσι την αίσθηση του ανήκειν σε μία ομάδα. Οι δύο ομάδες διαφέρουν επίσης συνήθως και ως προς τον τρόπο που γίνονται αποδεκτές από την κοινωνία υποδοχής (Akhtar, 1992).

Τέλος είναι φυσικό να απουσιάζουν μελέτες για μορφές μετακίνησης, όπως η μετανάστευση των υψηλών στελεχών πολυεθνικών εταιρειών, των διπλωματών και των οικογενειών τους καθώς κι η μετανάστευση υπηκόων των κρατών- μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τέτοιου είδους μετανάστες δε φαίνεται να αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα προβλήματα ταυτότητας και ένταξης ούτε και να απειλούν την πολιτισμική ταυτότητα και να προκαλούν προβλήματα στη χώρα υποδοχής, αλλά πρόκειται για μετανάστες που κατέχουν υψηλό κοινωνικό εύρος και υψηλή αυτοεκτίμηση (Πετράκου, Ξανθάκου, καιΚαϊλα, οπ. αναφ. στο Κορδούτηςκαι Παυλόπουλος, 2006).

2. Διεργασίες επιπολιτισμού

2.1 Επιπολιτισμός

Όταν οι άνθρωποι μεταναστεύουν το βρίσκουν σχεδόν αδύνατο να αποφύγουν τη στενή επαφή με μέλη της κοινωνίας που τους υποδέχεται και με μέλη άλλων μεταναστευτικών ομάδων. Η παρατεταμένη επαφή προκαλεί αναμφίβολα αλλαγές στη συμπεριφορά και τη σκέψη μεταξύ των νέων μεταναστών. Η διαδικασία της εσωτερίκευσης των κανόνων συμπεριφοράς που είναι χαρακτηριστικοί μιας άλλης κουλτούρας είναι επιπολιτισμός και όσον αφορά μια ολόκληρη ομάδα έχουμε μεταβολή στην κουλτούρα σε μεγάλη κλίμακα. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να τονιστεί πως η μεταβολή στην κουλτούρα δεν περιορίζεται μόνο στους μετανάστες, που εμείς επικεντρωνόμαστε αλλά ισχύει και για τους γηγενείς κατοίκους (Hogg & Vaughan, 2010).

Οι διαδικασίες διαπολιτισμικής επαφής συνεπάγονται τον επιπολιτισμό των παιδιών και εφήβων μεταναστών και προσφύγων δηλαδή μια συνεχή διεργασία πολιτισμικών και ψυχολογικών μεταβολών σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο που απαιτεί διαπολιτισμική επικοινωνία (Berry, 1997, 2006). Αυτές οι πολιτισμικές μεταβολές περιλαμβάνουν εναλλαγές στις συνήθειες της ομάδας και στην οικονομική και πολιτική ζωή. Οι ψυχολογικές αλλαγές περιλαμβάνουν εναλλαγές στις αξίες, τις στάσεις, τις συμπεριφορές των ατόμων, την πολιτισμική τους ταυτότητα και έχουν να κάνουν κυρίως με την εμπλοκή του ατόμου με τον πολιτισμό της χώρας καταγωγής και της κοινωνίας υποδοχής (Graves, 1967. Phinney, 2003). Άλλες διαστάσεις του ψυχολογικού επιπολιτισμού έχουν να κάνουν και με την ανάπτυξη εθνοπολιτισμικής ταυτότητας, κάτι το οποίο μας απασχολεί ιδιαίτερα στην παρούσα φάση, δηλαδή στο αίσθημα του ανήκειν σε μία ομάδα, στο τί είδους

συναισθηματική αξία αποδίδεται στην επικείμενη ένταξη αλλά και με τις κοινωνικές σχέσεις και συμπεριφορές μεταξύ των μεταναστών και των γηγενών (Berry, et al., 2006. Phinney et al., 2001). Αναμφίβολα, η προσαρμογή εξαρτάται από ψυχολογικά χαρακτηριστικά όπως οι κοινωνικές δεξιότητες που απαιτούνται και φυσικά το επίπεδο ευημερίας (well-being) του κάθε ατόμου (Phinney, Vadder, 2010).

Αποτελεσματικός επιπολιτισμός σημαίνει επίτευξη ενδοπροσωπικής και διαπροσωπικής ισορροπίας και λειτουργικότητας των μεταναστών, δηλαδή ψυχολογική και κοινωνικοπολιτισμική προσαρμογή αντίστοιχα. Η ψυχολογική προσαρμογή αναφέρεται σε όλους τους εσωτερικούς παράγοντες που συνεπάγονται ευεξία, ευημερία, καλή ψυχική υγεία και ικανοποίηση στη χώρα υποδοχής, ενώ η κοινωνικοπολιτισμική αναφέρεται ψυχοκοινωνικό τομέα και στην απόκτηση των κατάλληλων συμπεριφορών και κοινωνικών δεξιοτήτων για τη δημιουργία σχέσεων και την ένταξη σε συλλογικά πλαίσια, όπως το εργασιακό και το οικογενειακό (Παυλόπουλος, Ντάλλα, Καλογήρου, Θεοδώρου, Μαρκούση, Μόττη- Στεφανίδη, 2009).

Μεγάλο μέρος της έρευνας έχει ασχοληθεί με τη μετανάστευση, τον επιπολιτισμό και την προσαρμογή ενηλίκων και πολύ μικρότερο με αυτούς τους τομείς στη ζωή των παιδιών και εφήβων μεταναστών και δε γνωρίζουμε αν τα αποτελέσματα των ερευνών όσον αφορά των ενήλικο πληθυσμό βρίσκουν εφαρμογή και στο νεανικό.

Η διαδικασία του επιπολιτισμού είναι πιθανό να πάρει διάφορες μορφές καθώς κάποιες φορές μπορεί να εμφανιστεί ως μια διαδικασία αφομοίωσης στην μεγαλύτερη ομάδα από τη μικρότερη, άλλες φορές μπορεί να εκδηλωθεί ως μια αντίδραση προβάλλοντας αντιστάσεις σε μεταβολή των στοιχείων και των δύο ομάδων όπως επίσης και ως μια διαδικασία από την οποία προκύπτουν νέα πολιτισμικά στοιχεία μέσα από το συνδυασμό των δύο αυτών ομάδων (Berry, 1997).

2.2 Διαδικασίες επιπολιτισμού

Θα ήταν αρκετά χρήσιμο σε αυτό το σημείο να αναφερθούμε στις στρατηγικές επιπολιτισμού τις οποίες υιοθετούν τα παιδιά και οι έφηβοι μετανάστες οι οποίες με τη σειρά τους επιδρούν στον τρόπο προσαρμογής τους στο νέο πλαίσιο, στη διαμόρφωση της ταυτότητας τους και επομένως στην ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη.

Σύμφωνα με τον Berry (1997) υπάρχουν τέσσερις στρατηγικές επιπολιτισμού οι οποίες είναι η αφομοίωση, η εναρμόνιση, ο ατομικισμός/ διάχυση και ο διαχωρισμός.

Η τεχνική της αφομοίωσης έχει να κάνει με ψυχολογικές διεργασίες οι οποίες ωθούν το άτομο ή την ομάδα στο να εγκαταλείψει τα στοιχεία της κουλτούρας, τις πεποιθήσεις, τις αξίες και γενικότερα την πολιτισμική της ταυτότητα και έτσι να ενσωματωθεί πλήρως στην ευρύτερη κοινωνία, υιοθετώντας την πολιτισμική ταυτότητα της χώρας υποδοχής.

Η επόμενη τακτική προσαρμογής είναι αυτή της εναρμόνισης, στην οποία το άτομο αλλά και η ομάδα συνεχίζει να διατηρεί στοιχεία της πολιτισμικής ταυτότητας και κουλτούρας της χώρας προέλευσης αλλά παράλληλα προσπαθεί να αναπτύξει σχέσεις με άτομα της χώρας υποδοχής και να αποκτήσει σιγά- σιγά την εθνική συνείδηση της χώρας χωρίς να αλλοιώνονται τα αρχικά τους χαρακτηριστικά. Στη συγκεκριμένη τακτική χρειάζεται η προσαρμογή της μειονοτικής ομάδας στις αξίες της ευρύτερης αλλά και ο σεβασμός και η αναγνώριση των αναγκών των μικρότερων ομάδων από την ευρύτερη κοινωνία, οι οποίες πιθανότατα σχετίζονται με την εκπαίδευση, την υγεία και γενικότερα την αξιοπρεπή διαβίωση. Με την εναρμόνιση αναπτύσσονται σχέσεις ισοτιμίας και αμοιβαιότητας μεταξύ των ομάδων και συνήθως παρατηρείται πως επιτυγχάνεται η διαμόρφωση ενός θετικού κλίματος, μείωση των ρατσιστικών πεποιθήσεων και στάσεων και του εθνοκεντρισμού (Berry, 1987).

Έπειτα, κατά την τακτική του διαχωρισμού οι ομάδες και τα άτομα διατηρούν αναλλοίωτα

τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους και την ταυτότητά τους και απορρίπτουν κάθε στοιχείο της χώρας υποδοχής, αρνούμενοι να αναπτύξουν σχέσεις με άτομα και ομάδες οι οποίες δεν είναι ομοεθνείς τους. Η συγκεκριμένη τακτική είτε επιβάλλεται κατά κάποιο τρόπο από την κυρίαρχη ομάδα ώστε η μειονοτική ομάδα να παραμείνει κατώτερη της είτε υιοθετείται από την ίδια τη μειονοτική ομάδα η οποία φοβάται να μη χαθεί ή να μην αλλοιωθεί η πολιτισμική της ταυτότητα. Έτσι παρατηρείται αυτόματα μια απόσυρση από το νέο πολιτισμικό πλαίσιο και δημιουργείται ένα κλειστό κύκλωμα στο οποίο η μειονοτική ομάδα διατηρεί και εφαρμόζει πιστά τις παραδόσεις της.

Η τέταρτη τακτική επιπολιτισμού είναι η περιθωριοποίηση κατά την οποία τα άτομα ή οι ομάδες αποκόπτονται τελείως από τις αρχές και αξίες της χώρας προέλευσης, ενώ την ίδια στιγμή απορρίπτουν και το νέο κοινωνικό- πολιτισμικό της χώρας υποδοχής. Συνήθως η περιθωριοποίηση παρατηρείται σε πρόσφυγες οι οποίοι έχουν υποστεί την τραυματική εμπειρία της εξαναγκαστικής εγκατάλειψης της πατρίδας ή μπορεί να προκύπτει από τον κοινωνικό αποκλεισμό τον οποίον βιώνουν από το νέο περιβάλλον στο οποίο έχουν εγκατασταθεί. Αποτελεί παράδειγμα αποτυχίας διαπολιτισμικής διαδικασίας και χαρακτηρίζεται από σύγχυση, αφού το άτομο βρίσκεται από τη μία σε διαρκή αναζήτηση της οικειότητας και ικανοποίησης από το παρελθόν και από την άλλη αδυναμεί να ενσωματώνει νέα πολιτισμικά στοιχεία. Όπως είναι φυσικό τη συγκεκριμένη τακτική συνοδεύουν έντονα συναισθήματα άγχους, κατάθλιψης και σύγχυσης της προσωπικής ταυτότητας (Berry, 1987).

Το μεγαλύτερο μέρος των ερευνών που ασχολήθηκαν με τις τεχνικές επιπολιτισμού έδειξε πως η τεχνική της εναρμόνισης αποτελεί την πιο ασφαλή και υγιή από τις υπόλοιπες και όπως είναι φυσικό χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο από άτομα τα οποία μεταναστεύουν (Georgas & Papastylianoy, 1996). Προκειμένου να εφαρμοστεί η τακτική της εναρμόνισης η κοινωνία της χώρας υποδοχής θα πρέπει να διακατέχεται από κάποια χαρακτηριστικά τα οποία θα το επιτρέπουν καθώς είναι απαραίτητο να μην επικρατεί κλίμα αρνητικής

αντιμετώπισης μεταξύ των διαφορετικών ενοτήτων, θα πρέπει να υπάρχει μια γενικότερη αποδοχή της διαφορετικότητας και της πολυπολιτισμικότητας χωρίς διακρίσεις, ξενοφοβία, ρατσισμό, προκαταλήψεις ώστε να δημιουργείται μία αίσθηση ταύτισης και ομαλής προσαρμογής στις συνθήκες της κοινωνίας από όλες ανεξαιρέτως τις ομάδες (Berry & Kalin, 1995).

2.3 Το ψυχολογικό υπόβαθρο της μετανάστευσης

Η ελληνική κοινωνία προσπαθώντας να εντάξει ετερόκλητες ομάδες πληθυσμού παλεύει με την ξενοφοβία που ακόμη και σήμερα επικρατεί έντονα αλλά και τις μνήμες μετανάστευσης και προσφυγιάς που έχει υποστεί και εκείνη στο πέρασμα της ιστορίας. Για να καταφέρεις ίσως να αποδεχτείς, να κατανοήσεις και να εντάξεις κάποιον θα πρέπει να γνωρίσεις ποιος είναι αυτός, τί προσδοκίες έχει από τη ζωή του, τί τον ώθησε να αφήσει την πατρίδα του.

Η γνώση που έχουμε όσον αφορά τη μετανάστευση στην παιδική και την εφηβική ηλικία είναι αρκετά περιορισμένη. Λίγες είναι οι έρευνες εκείνες που εστιάζουν στο ψυχολογικό προφίλ και την ανάπτυξη αυτών των ομάδων παιδιών. Το γεγονός αυτό φυσικά και είναι παράδοξο αφού η χώρα μας και γενικότερα η Ευρώπη εδώ και πολλά χρόνια κυρίως στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα παρουσιάζει μια εικόνα πολυπολιτισμικότητας

Στοιχεία όπως η εθνικότητα, η φυλή, το χρώμα δεν αποτελούν από μόνα τους αιτίες των ποικίλων προβλημάτων τα οποία συνδέονται με την κοινωνική ένταξη των εθνοτικών μειονοτήτων και την όλη διαδικασία που αυτή προϋποθέτει. Έρχεται κυρίως ως αποτέλεσμα των κοινωνικών διακρίσεων, των προκαταλήψεων και γενικότερα του αρνητικού κλίματος που μπορεί να επικρατεί απέναντι στην ύπαρξη της διαφορετικότητας. Αυτά λοιπόν τα στοιχεία είναι που μπορεί να προκαλέσουν προβλήματα, κοινωνικές συμπεριφορές και

στάσεις οι οποίες είναι δυνατό να δυσχεράνουν σημαντικά την αρμονική διαβίωση μεταξύ της κοινωνικής πλειοψηφίας και της μειονοτικής ομάδας. Ως αποτέλεσμα όλων αυτών φυσικά παρατηρείται μία αυξημένη επικινδυνότητα για ανάπτυξη ψυχοκοινωνικών προβλημάτων και ψυχιατρικών διαταραχών σε ομάδες μεταναστών και προσφύγων ιδιαίτερα νεαρής ηλικίας (Barreto et al., 2003).

Η μετανάστευση από μία χώρα σε μία άλλη και η διαβίωση σε αυτήν ως μέλος κάποια εθνικής μειονότητας θεωρούνται ιδιαίτερα στρεσογόνες διαδικασίες οι οποίες μπορεί να έχουν σημαντικές μόνιμες επιδράσεις στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη και ψυχική υγεία (Μόττη- Στεφανίδη, 2005). Εγκαταλείποντας ένα άτομο την πατρίδα του είναι λογικό να βιώνει έντονα συναισθήματα απώλειας, ειδικά αν είναι αναγκαίο να φύγει από αυτήν πιεσμένο από εξωτερικούς παράγοντες και συνθήκες. Έχει να αντιμετωπίσει την απώλεια της πατρίδας του, του σπιτιού, της κουλτούρας και στοιχεία που αυτή εμπεριέχει όπως τη μουσική της, το φαγητό, τα ήθη, έθιμα αλλά και την απώλεια οικείων προσώπων.

Στη χώρα υποδοχής καλείται να αντιμετωπίσει ένα περιβάλλον και μια κουλτούρα που δεν του είναι οικεία, διαφορετικές κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, την πρόκληση της ξένης γλώσσας, των ξένων συνηθειών, γεύσεων, ήχων και πλειάδα άλλων στοιχείων. Ακόμη κάτι αρκετά σημαντικό είναι ότι ίσως χρειαστεί να εγκαταλείψει κάποια ατομικά του στοιχεία προκειμένου να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα ιδιαίτερα να υπάρχουν μεγάλες διαφορές ανάμεσα στη χώρα υποδοχής και στη χώρα προέλευσης (Grinberg & Grinberg, 1989).

Το γεγονός πως τα παιδιά και έφηβοι μετανάστες είναι υποχρεωμένοι να εγκαταλείψουν την πατρίδα και τη σταθερότητά τους καθώς ακολουθούν τους γονείς τους χωρίς πολλές φορές να καταλαβαίνουν τους λόγους μπορεί να τους δημιουργήσει προβλήματα προσαρμογής και να έχει δυσμενείς επιπτώσεις στην ανάπτυξή τους (Μόττη- Στεφανίδη, Παυλόπουλος, Τάκης, Ντάλλα, Παπαθανασίου & Masten, 2005).

Κάποιοι στρεσογόνοι παράγοντες που έχουν να αντιμετωπίσουν τα παιδιά προσφύγων

έχουν να κάνουν με τη μετακίνηση από τον έναν τόπο στον άλλον, τον επιπολιτισμό που έχουν να διαχειριστούν, με συνακόλουθες δυσκολίες μεταξύ γενεών και τραύματος. Συχνά παιδιά προσφύγων είναι διχασμένα μεταξύ της κουλτούρας της πατρίδας τους και των μνημών δικών τους ή των γονέων τους και της κουλτούρας της χώρας υποδοχής. Παιδιά και έφηβοι οι οποίοι βρίσκονται σε στάδιο σχηματισμού της ταυτότητάς τους είναι πιθανό να αντιμετωπίζουν σοβαρά ψυχολογικά προβλήματα λόγω αυτού του διχασμού (Phinney, 1990).

Επίσης πολλά παιδιά έχουν ζήσει το βίαιο θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου ή σοβαρό τραυματισμό, έχουν υπάρξει μάρτυρες κάποιας βίαιης ενέργειας ή φόνου, κάποιας τρομοκρατικής επίθεσης, έχουν ζήσει εμπειρία παιδικής στρατολόγησης, βομβαρδισμών, κράτησης, ξυλοδαρμού και σοβαρών τραυματισμών όπως ακρωτηριασμών ή πρόκληση αναπηρίας, έχουν ζήσει έντονα τη βία, την κακοποίηση, την πείνα, τη βίαιη απομάκρυνση, τον αποχωρισμό, το φόβο και τον πανικό και την αναγκαστική μετανάστευση.

Σχετικά με την ψυχική υγεία των παιδιών προσφύγων έχει σε έρευνες σημειωθεί πως πέρα από τις μετατραυματικές διαταραχές (Post Traumatic Stress Disorders), μπορεί να εμφανίσουν κατάθλιψη και άγχος (Earnest, 2006).

Δυσκολίες στο σχολείο και στη γλώσσα προβλέπουν πολλές φορές κακή προσαρμογή. Η σύγχυση στη διαμόρφωση της ταυτότητας στους εφήβους έχει συσχετισθεί με φτωχή ψυχολογική προσαρμογή. Ακόμη, παρόλο που η διαδικασία της προσαρμογής σε μια νέα κουλτούρα μπορεί να προβλέψει θετικά αποτελέσματα αλλά μπορεί και να αυξήσει την ευαλωτότητα για ανάπτυξη διαγενεαλογικού στρες, το οποίο εμφανίζεται σε περιπτώσεις στις οποίες συμβαίνει τα παιδιά ή τα μικρότερα μέλη της οικογένειας να προσαρμοστούν καλύτερα και ευκολότερα από τα μεγαλύτερα.

Άλλοι παράγοντες οι οποίοι προβλέπουν προβλήματα στην ψυχική υγεία είναι η χαμηλή κοινωνικό-οικονομική κατάσταση, άνεργοι για μεγάλο χρονικό διάστημα γονείς, κυρίως πατέρες, σχολικά προβλήματα, προβλήματα στη γλώσσα και οι διακρίσεις (Earnest, 2006).

Έπειτα, το σχολείο είναι ο πρώτος και πιο καθοριστικός φορέας που επηρεάζει και

διαμορφώνει τους νέους πρόσφυγες. Η αίσθηση του ανήκειν που δημιουργείται στο σχολικό περιβάλλον μπορεί να προσδώσει αρκετά θετικά ακαδημαϊκά, συμπεριφορά και ψυχολογικά οφέλη, όπως την βελτιωμένη εικόνα του εαυτού, τις κοινωνικές δεξιότητες, το κίνητρο, την ακαδημαϊκή αποτελεσματικότητα, μειωμένη καταθλιπτική συμπτωματολογία, απελπισία στο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο και κοινωνική απόρριψη και περιθωριοποίηση.

Η έφηβοι πρόσφυγες έχουν να αντιμετωπίσουν στο σχολείο προκλήσεις όπως αυτές των πολιτισμικών και γλωσσικών διαφορών που τους δυσκολεύουν αλλά και των διακρίσεων και προκαταλήψεων που είναι πιθανό να επικρατούν. Έτσι υπάρχει το ρίσκο να χάσουν γρήγορα την πρωτοβουλία, την αποφασιστικότητα και την αισιοδοξία τους σχετικά με τη σχολική επιτυχία και επαγγελματική αποκατάσταση. Τέλος η αίσθηση του ανήκειν στο σχολείο μπορεί να προλάβει κάποια τυχόν καταθλιπτική συμπτωματολογία και να οδηγήσει σε υψηλότερη αυτοαποτελεσματικότητα (Ellis, Kia- Keating, 2007).

Μιλώντας για τραύμα στους πρόσφυγες πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και τις 2 σημασίες του τραύματος, οι οποίες έχουν πολύ σημαντικές επιπτώσεις.

Η πρώτη και πιο αντικειμενική σημασία του τραύματος, που έχει δηλαδή να κάνει με τον φυσικό τραυματισμό είναι ίσως η κυριότερη και ο λόγος για τον οποίο χρειάζονται άμεση βοήθεια. Η δεύτερη σημασία του τραύματος που έχουν να υποστούν οι πρόσφυγες έχει να κάνει με τις επιπτώσεις του ξεριζωμού, του να είσαι υποχρεωμένος να αλλάξεις συνήθειες και τόπο, να πρέπει να δημιουργήσεις με βίαιο τρόπο μια νέα προοπτική ζωής κάτω από δύσκολες, πολλές φορές δυσβάσταχτες συνθήκες και είναι κι αυτή γνωστή κι εξίσου σημαντική. Αυτή η τραυματική εμπειρία μπορεί να κάνει τα άτομα να πονέσουν πολύ, να νιώσουν έντονα το αίσθημα της απώλειας, του πένθους, του αποπροσανατολισμού, αλλά πολλές φορές ως άμυνα παρατηρείται πως επιλέγουν να δώσουν μεγαλύτερη έμφαση στις συνέπειες αυτής της εμπειρίας που σχετίζεται με την ανανέωση και με την προοπτική αλλαγών με θετικό πρόσημο. Συχνά οι άνθρωποι οι οποίοι έχουν φτάσει πολύ κοντά στο θάνατο ή βιώσει έντονη και απότομη απώλεια εμφανίζονται μεταμορφωμένοι, με διάθεση

να επανεκτιμήσουν τη ζωή τους, τις προτεραιότητές τους, να αλλάξουν ριζικά τον τρόπο ζωής τους και τον τρόπο που αλληλεπιδρούν με τους γύρω τους και συνάπτουν σχέσεις. Επομένως μπορούμε να πούμε πως τα πιθανά αποτελέσματα του τραύματος και μιας τραυματικής εμπειρίας μπορεί να υπόκειται σε 3 κατηγορίες: αρνητικά, θετικά, ουδέτερα. Ο τρόπος που κάποιος ο οποίος έχει ζήσει μια τέτοια τραυματική εμπειρία μπορεί να διαφέρει από άτομο σε άτομο και εξαρτάται από μια ποικιλία παραγόντων οι οποίοι είναι:

- Προσωπικοί: Ιστορικό, ψυχολογικά χαρακτηριστικά, μηχανισμοί αντιμετώπισης προβλημάτων, δυνατότητες και αδυναμίες, κοινωνικό στάτους, εκπαίδευση
- Κοινωνικά δίκτυα: Οικογένεια και κοινωνία
- Φύλο
- Θέσεις ισχύος: βαθμός ανικανότητας και ταπείνωσης
- Συνθήκες των πραγματικών γεγονότων που έχουν να κάνουν με τη μετακίνηση: προβλεψιμότητα, απομόνωση, διάρκεια
- Η σημασία που δίνεται σε αυτά τα γεγονότα και η εμπειρία αυτών των γεγονότων: πολιτικά, θρησκευτικά, ιδεολογικά
- Ύπαρξη ή έλλειψη ελπίδας (Papadopoulos, 2006).

Σε γενικές γραμμές το ερευνητικό ενδιαφέρον έχει επικεντρωθεί κυρίως στις αρνητικές συνέπειες που μπορεί να έχει η μετανάστευση και στις δυσκολίες προσαρμογής, τα συμπεριφορικά και συναισθηματικά προβλήματα που τα παιδιά και έφηβοι μετανάστες και παλιννοστούντες παρουσιάζουν. Ωστόσο ευρήματα δείχνουν πως αν και το φαινόμενο της μετανάστευσης προκαλεί αναμφίβολα μια αίσθηση απώλειας και πένθους μπορεί μακροπρόθεσμα να έχει θετικές συνέπειες καθώς ίσως συνοδεύεται από μία γενικότερη στάση αισιοδοξίας απέναντι στη νέα ζωή που ανοίγεται σε ένα νέο περιβάλλον με τις ευκαιρίες που αυτό μπορεί να προσφέρει (Μόττη- Στεφανίδη, 2005).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το λεγόμενο «παράδοξο της μετανάστευσης» το

οποίο προέκυψε μέσα από απρόσμενες διαπιστώσεις σχετικά με την προσαρμογή παιδιών μεταναστών συγκριτικά με τους γηγενείς συνομηλίκους τους. Έχει δηλαδή βρεθεί πως ορισμένοι έφηβοι μετανάστες εμφανίζουν το ίδιο ή ακόμη καλύτερη ακαδημαϊκή επίδοση, καλύτερη ψυχική υγεία και λιγότερα προβλήματα συμπεριφοράς από τους γηγενείς συμμαθητές τους, παρόλο που η διαβίωση και η στρεσογόνο διαδικασία την οποία αντιμετωπίζουν τους στη νέα κοινωνία αποτελεί παράγοντα επικινδυνότητας για την προσαρμογή τους (Fuligni, 1998).

Καταρχήν κατά την άφιξη ενός ατόμου σε κάποιο νέο περιβάλλον επιχειρείται μια προσπάθεια να καλυφθούν βασικές ανάγκες όπως το αίσθημα της νοσταλγίας, ο φόβος για το μέλλον, που μπορούν να προκαλέσουν μελαγχολία, απογοήτευση, άγχος, θυμό, χωρίς αυτά να εκφράζονται ευθέως. Ως εμπόδια προσαρμογής γενικά μπορεί να είναι η γλώσσα, ο ρατσισμός, οι διακρίσεις λόγω καταγωγής και θρησκείας, η ανεργία, η μη αναγνώριση δεξιοτήτων, η έλλειψη οικογένειας. Προσωπικά εμπόδια μπορεί να είναι η έλλειψη γλωσσικών δεξιοτήτων, η ηλικία, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, τα προβλήματα μέσα στην οικογένεια. Μάλιστα για τις γυναίκες υφίσταται επιπλέον εμπόδια, όπως η κακοποίηση, οι διακρίσεις λόγω φύλου, η πίεση για παραμονή στο σπίτι ή για απασχόληση (Παυλόπουλος, 2016, οπ. αναφ. στο Σκορδούτης, Παυλόπουλος).

Οι ψυχολόγοι και γενικότερα οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια που όλο και περισσότερο αυξάνεται ο αριθμός των μεταναστών και προσφύγων που απευθύνονται σε εκείνους ή χρειάζονται τη βοήθειά τους έχουν στρέψει το ερευνητικό ενδιαφέρον στη μελέτη των ψυχολογικών και άλλων διεργασιών που εμπεριέχει το φαινόμενο της μετακίνησης των πληθυσμών. Οι μετανάστες και πρόσφυγες είναι δυνατό να έχουν την ανάγκη ψυχοκοινωνικής στήριξης και συμβουλευτικής στα πλαίσια της προσαρμογής τους ή να χρειάζονται ψυχοθεραπεία για συγκεκριμένα ψυχολογικά προβλήματα που οφείλονται στην μετακίνηση τους. Η σοβαρότητα των συγκεκριμένων προβλημάτων εμπεριέχει αρκετούς άλλους παράγοντες όπως κοινωνικούς και για αυτό είναι

δύσκολο να εκτιμηθεί. Η Ψυχολογία, συμπληρωματικά με άλλες κοινωνικές επιστήμες έχει αρχίσει να συμβάλει στο να γίνουν κατανοητοί κάποιοι παράγοντες που θα βοηθήσουν τη διεργασία της μετανάστευσης να αποβεί θετική και στην προσωπική και την κοινωνική ανάπτυξη.

2.4 Επιπολιτισμικό στρες

Το επιπολιτισμικό στρες είναι η ψυχολογική αντίδραση του βιολογικού συστήματος του ατόμου σε καταστάσεις ή γεγονότα που εμπεριέχουν έντονο στρες και σχετίζονται με τη διαδικασία του επιπολιτισμού (Berry, 1987, 1997).

Σύμφωνα με το Berry όταν η προσαρμογή σε ένα νέο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο εκλαμβάνεται ως πρόκληση αντιμετωπίζεται θετικά, με ενεργητικότητα και αλλαγές στη συμπεριφορά και την καθημερινότητα που το οδηγούν στην ομαλή ένταξή του στο νέο περιβάλλον. Αν όμως η κατάσταση αυτή εκλαμβάνεται ως απειλή προκαλεί άγχος, ψυχοπαθολογικά συμπτώματα και άλλες αρνητικές ψυχολογικές καταστάσεις.

Άλλες μεταβλητές οι οποίες καθορίζουν τα επίπεδα επιπολιτισμικού στρες που το άτομο θα εκδηλώσει έχουν να κάνουν με στοιχεία της ευρύτερης κοινωνίας όπως το αν είναι πολυπολιτισμική ή όχι, με τα κριτήρια ταξινόμησης των ομάδων μετανάστευσης, τις τακτικές προσαρμογής, τα δημογραφικά, κοινωνικά και άλλα ψυχολογικά χαρακτηριστικά του ατόμου, όπως τα κίνητρα, οι στάσεις κλπ. (Berry & Kim, 1988).

Οι συναισθηματικές αντιδράσεις που συνήθως συνοδεύουν το επιπολιτισμικό στρες είναι η ευερεθιστότητα, η μελαγχολία, η κοινωνική απομόνωση, ο θυμός και η υποτίμηση του εαυτού, αλλά και ψυχοσωματικά προβλήματα όπως διαταραχές στο πεπτικό, δερματολογικά προβλήματα, αλλεργίες και εξασθένιση του ανοσοποιητικού.

Ο βαθμός του επιπολιτισμικού στρες σχετίζεται με τις τακτικές προσαρμογής που χρησιμοποιούν οι μετανάστες στο νέο περιβάλλον (Berry, Sam, 1996). Στην εναρμόνιση ο βαθμός επιπολιτισμικού στρες παραμένει σε χαμηλά επίπεδα, στις τακτικές διαχωρισμού και αφομοίωσης σε μέτρια προς υψηλά, ενώ κατά την περιθωριοποίηση αυξάνεται σε μεγάλο βαθμό.

Σύμφωνα με έρευνες η μετανάστευση προκαλεί ένα “πολιτισμικό κλωνισμό” και οι επιπτώσεις αυτού του κλωνισμού εξαρτάται από: α) την ψυχική συγκρότηση του ατόμου, β) τις συνθήκες μετανάστευσης και την επιθυμία ή όχι να εγκαταλείψει τη χώρα του, γ) τις συνθήκες εγκατάστασης στη χώρα υποδοχής, δ) τις προσδοκίες που έχει χτίσει για αυτήν, ε) την υποδοχή του και το βαθμό ενσωμάτωσης του, ζ) τις πολιτισμικές και άλλες διαφορές μεταξύ της χώρας προέλευσης και της χώρας υποδοχής. Ακόμα σχετίζεται με στοιχεία όπως η συναισθηματική κατάσταση σχετικά με τη φυγή από την πατρίδα, με τις σχέσεις μεταξύ ομοεθνών μεταναστών και η αποτελεσματικότητα των τακτικών εναρμόνισης (Κουρκούτας, 2001).

Οι συναισθηματικές καταστάσεις που το άτομο βιώνει, το άγχος σε συνδυασμό με τον επιπολιτισμικό κλωνισμό δημιουργούν σύγχυση στην προσωπική και εθνική του ταυτότητα και με μία αίσθηση αποκοπής από το παρελθόν που πολλές φορές βιώνεται ως μία μορφή πένθους (Garza- Guerrero, 1974).

3. Συγκρότηση της ταυτότητας

3.1 Προσωπική Ταυτότητα

Κεντρικό ρόλο στη συζήτηση σχετικά με τη συγκρότηση της ταυτότητας κατέχει η προσπάθεια αποσαφήνισης του όρου. Η απάντηση στην ερώτηση «ποιος είμαι;» που η ταυτότητα καλείται να απαντήσει μας καθορίζει στη διάρκεια της ζωής μας. Πληθώρα ερευνητών διαφορετικών επιστημονικών επιπέδων έχουν ασχοληθεί με την έννοια της ταυτότητας στην προσπάθεια ορισμού και κατανόησης της λειτουργίας της (Δράγωνα, 2003). Ο προσδιορισμός της ταυτότητας ως νοητική κατασκευή διαμορφώνεται μέσα από μακρόχρονες, πολύπλοκες, ιστορικές, πολιτικές και πολιτισμικές διαδικασίες. Για αυτό το λόγο και καθώς εμπεριέχει την ύπαρξη του άλλου, δηλαδή την ετερότητα είναι δύσκολο να οριστεί οπότε παραθέτονται προσδιορισμοί της έννοιας της ταυτότητας όπως προκύπτουν από τη βιβλιογραφία.

Αρχικά, η ταυτότητα δημιουργείται μέσω της αλληλεπίδρασης (Interaktion) με άλλα άτομα και πρόκειται για μια δυναμική διαδικασία στην οποία το άτομο συμμετέχει ενεργά. Κάθε άτομο όταν απαντά στο ερώτημα «ποιος είμαι» έχει την ανάγκη να δηλώσει σε ποια ομάδα ανήκει, εθνική θρησκευτική επαγγελματική.

Ο ψυχαναλυτής Erik Erikson (1902-1994), από τους πρώτους θεωρητικούς σε θέματα ταυτότητας κατά τη δεκαετία του '50- '60 διατύπωσε μια εναλλακτική άποψη στη θεωρία του για την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη, η οποία δίνει έμφαση στην κοινωνική αλληλεπίδραση του ατόμου με άλλα άτομα του περιβάλλοντος. Διατύπωσε την άποψη πως η διεργασία της ταυτότητας συντελείται τόσο στην καρδιά του ατόμου όσο και στην καρδιά της κουλτούρας της κοινότητας στην οποία ανήκει, καθώς η συγκρότηση και η ενσωμάτωση της ταυτότητας δίνει στο άτομο την αίσθηση της συνέχειας και της ενότητας, της αντίληψης πως κάποιος υπάρχει και έχει προσωπική ιστορία καθώς και την αντίληψη της ομοιότητας του και της

συνέχειας στο χώρο και το χρόνο (Erikson, 1968). Υποστήριξε πως οι αναπτυξιακές αλλαγές γίνονται σε οκτώ διακριτά στάδια το καθένα από τα οποία αντιπροσωπεύει μία κρίση ή σύγκρουση που το άτομο ανά φάση καλείται να επιλύσει. Σύμφωνα με τον Erikson, η κοινωνία και ο πολιτισμός στον οποίον ζει το άτομο, προβάλλουν συγκεκριμένες προκλήσεις, οι οποίες αλλάζουν ανάλογα με την ηλικία. Ακόμη, τα στάδια εμφανίζονται με σταθερό τρόπο και είναι παρόμοια σε όλους τους ανθρώπους. Καμία από τις επιμέρους αυτές κρίσεις δεν επιλύεται πλήρως, κάτι που καθιστά τη ζωή όλο και πιο πολύπλοκη αφού καλείται να επιληφθεί ικανοποιητικά την κρίση στο κάθε στάδιο, προκειμένου να μπορέσει να αντιμετωπίσει τις απαιτήσεις του επόμενου σταδίου. Σε όλα τα στάδια επιτελείται κάποιο έργο το οποίο είναι απαραίτητο προκειμένου το άτομο να μπορέσει να περάσει στο επόμενο στάδιο και να ολοκληρωθεί (Cole&Cole, 2001). Επιπλέον η ταυτότητα είναι μια αλληλεπίδραση μεταξύ αποδοχής και σύγχυσης όπου η υγιής ανάπτυξη της ταυτότητας παρουσιάζεται ως συνοχή παραπάνω από ότι ως απόρριψη. Δηλαδή σύμφωνα με τον Erikson αποδοχή και σύγχυση δεν είναι απαραίτητως δυο αντίθετοι πόλοι αλλά είναι δυνατό να συνυπάρχουν σε ένα άτομο. Η αποδοχή (coherence) έχει να κάνει με ξεκάθαρες αντιλήψεις που έχουν δημιουργήσει οι νέοι για τον εαυτό τους όπως το ότι είναι καλοί μαθητές, ότι είναι εξωστρεφείς κλπ, ενώ η σύγχυση (confusion) έχει να κάνει με στοιχεία τα οποία το παιδί δεν έχει ακόμη ανακαλύψει για τον εαυτό του όπως το με τί θα ήθελε να ασχοληθεί στο μέλλον, με τί άτομα θα ήθελε να συνάψει ερωτικές σχέσεις ή το ποιες ακριβώς είναι οι πνευματικές και θρησκευτικές του πεποιθήσεις (Schwartz, Unger, Meca., Lorenzo- Blanco, Baezconde- Garbanati,, Cano, Pina- Watson, 2016).

Η ταυτότητα είναι η αναζήτηση μιας προσωπικής συνοχής (προσωποποίηση) που να ενσωματώνει τις αναπαραστάσεις του εαυτού σε μια χρονική προοπτική εξέλιξης.

Διακρίνονται η έμπρακτη ταυτότητα που περιλαμβάνει ιδιαίτερες συμπεριφορές σε σχέση με τις αναπαραστάσεις του εαυτού και η επιλεγμένη, όταν αυτή είναι σκόπιμη

(Lehalle&Melier, 2009). Ο Erik Erikson καταπιάνεται με τη διαμόρφωση της ταυτότητας

στη διαχρονική της διάσταση. Η δημιουργία και η εξέλιξη της ταυτότητας έχει διάρκεια καθ' όλη τη ζωή του ατόμου και περνά από κάποια στάδια. Σύμφωνα με τον Erikson, η ταυτότητα του ατόμου διακρίνεται στην “ταυτότητα του εγώ” και την “ομαδική ταυτότητα”. Το άτομο συνεχώς προσπαθεί να ανακαλύψει τις δυνατότητες του εγώ του (Γεωργογιάννης, 1996).

Περνώντας στους θεωρητικούς της συμβολικής αλληλεπίδρασης, ο George Mead υποστηρίζει πως το άτομο λαμβάνει ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητας του ερμηνεύοντας στην ουσία της συμβολικά τις ενέργειες και συμπεριφορές των άλλων ατόμων. Επομένως, σύμφωνα με το Mead η ταυτότητα του ατόμου δεν αποτελεί κληρονομήσιμη ιδιότητα παρουσιάζει εξέλιξη η οποία διαμορφώνεται μέσα από τις σχέσεις του ατόμου και τα πλαίσια επικοινωνίας τα οποία δημιουργεί και διακρίνεται σε συνειδητή και μη συνειδητή. Η πρώτη επιτυγχάνεται με τις γνωστικές επιδόσεις του ατόμου και διαμορφώνεται αποκλειστικά από το ίδιο, ενώ η δεύτερη αφορά συμπεριφορές που υιοθετήθηκαν από το άτομο ασυνείδητα και αναφέρεται στις αντιδράσεις του ατόμου στις δραστηριότητες των άλλων (Γεωργογιάννης, 1996).

Ο L. Krappmann επιχειρεί να ορίσει την ταυτότητα, ερευνώντας τους τρόπους και τα μέσα με τα οποία το άτομο μπορεί να δημιουργήσει μία κοινωνικά αποδεκτή κοινωνική ταυτότητα. Για τον L. Krappmann είναι σημαντικό το άτομο να υιοθετεί μία έξυπνη κοινωνική επίδοση στα πλαίσια της επικοινωνίας. Η γλώσσα αποτελεί το πλέον βασικό μέσο επίτευξης της επικοινωνίας και της προβολής της ταυτότητας. Βασικές ατομικές ικανότητες για τη διατήρηση της ταυτότητας αποτελούν η απόσταση των ρόλων, η ικανότητα του ανθρώπου να συναισθάνεται τις στάσεις των άλλων, η αμοιβαία ανοχή και η παρουσία της ταυτότητας που το άτομο αποκτά κατά την κοινωνικοποίησή του. Η ταυτότητα δηλαδή περιλαμβάνει την έμμετρη αυτοπαρουσίαση στους άλλους, λαμβάνοντας πάντα υπόψη τις προσδοκίες τους (Γεωργογιάννης, 1996).

Αναγνωρίζοντας τα προβλήματα με τις παραδοσιακές προσεγγίσεις στη δια βίου ανάπτυξη ,

ο Urie Bronfenbrenner (1979) έχει προτείνει μια εναλλακτική προσέγγιση, τη βιο- οικολογική. Αυτή η προσέγγιση υποστηρίζει την ύπαρξη τεσσάρων επιπέδων στο περιβάλλον, τα οποία ασκούν ταυτόχρονες επιδράσεις στη συμπεριφορά του ατόμου και δε γίνεται να κατανοήσουμε ολοκληρωτικά την ανάπτυξη του αν δε λάβουμε υπόψη το πώς επηρεάζεται από τα τέσσερα αυτά επίπεδα (Feldmann, 2011). Το βιοοικολογικό μοντέλο, λοιπόν του Bronfenbrenner σχετικά με την ανθρώπινη ανάπτυξη υποστηρίζει πως οι περιβαλλοντικές επιδράσεις αλληλεπιδρούν με τις φυσιολογικές έτσι ώστε να δημιουργήσουν τη συμπεριφορά, την ψυχολογία και την παθολογία του ατόμου. Στο μοντέλο αυτό δίνεται ιδιαίτερη έμφαση σε καθημερινές διεργασίες τις οποίες επιτελεί το άτομο οι οποίες συμβάλλουν στην ανάπτυξη του όπως είναι το παιχνίδι με τους συνομήλικους, η επίλυση προβλημάτων, οι αθλητικές δραστηριότητες και η σίτιση. Τα προσωπικά χαρακτηριστικά αναφέρονται σε βιοψυχολογικούς παράγοντες οι οποίοι αλληλεπιδρούν με τους περιβαλλοντικούς είτε για να παρακωλύουν είτε για να υποστηρίζουν την ανάπτυξη. Ο Bronfenbrenner αναλύει το ρόλο των περιβαλλοντικών παραγόντων διακρίνοντας το περιβάλλον σε επίπεδα αναλόγως με την εγγύτητα: μικροσύστημα, μεσοσύστημα, εξωσύστημα και μακροσύστημα. Το πιο κοντινό στο άτομο είναι το μικροσύστημα το οποίο έχει να κάνει με τις αλληλεπιδράσεις του ατόμου με την οικογένεια, το σχολείο και τους συνομήλικους και το πιο μακρινό είναι το μακροσύστημα το οποίο έχει να κάνει με την κοινωνία και την κουλτούρα και περιέχει συνδυασμένα στοιχεία από όλα τα υπόλοιπα υποσυστήματα (Jensen, 2007).

Ένα επιπλέον επίπεδο είναι το χρονοσύστημα το οποίο εμπλέκεται σε όλα τα προαναφερθέντα επίπεδα και περιλαμβάνει τις επιδράσεις στην ανάπτυξη των παιδιών που σχετίζονται με το πέρασμα του χρόνου, όπως τα ιστορικά γεγονότα, αλλά και με πιο σταδιακές ιστορικές αλλαγές (Feldman, 2011).

Όσον αφορά τις αλλαγές που επέρχονται με τη διαδικασία του επιπολιτισμού αυτές μπορεί να προκαλέσουν αποδιοργάνωση και στα κοντινά του επίπεδα και στα πιο απομακρυσμένα

όπως αλλαγές στις αξίες, τις ευκαιρίες τους στόχους και αυτή η αποδιοργάνωση μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα κάποιας μορφής ψυχοπαθολογία.

Υπάρχουν παράγοντες οι οποίοι έχουν να κάνουν με ιστορικό του ατόμου και της οικογένειας και με όλα τα υποσυστήματα του περιβάλλοντος του ατόμου που μεσολαβούν για την ευεξία του ατόμου το οποίο μεταναστεύει. Αρχικά όσον αφορά το ιστορικό πρέπει να ληφθούν υπόψη παράγοντες όπως η αιτία μετανάστευσης, οι συνθήκες που επικρατούσαν πριν από αυτή, το τραύμα, οι στρεσογόνοι παράγοντες που έχουν να κάνουν με την απομάκρυνση από την πατρίδα, την οικογένεια, τους φίλους, της ρουτίνας, αλλαγές στις συνδιαλλαγές, αβεβαιότητα και φόβος.

Ακόμη παράγοντες που έχουν να κάνουν με το μικροσύστημα όπως οι συνδιαλλαγές στην οικογένεια και το σπίτι, στο σχολείο, στην ομάδα των συνομήλικων, αλλά και προσωπικοί παράγοντες όπως είναι η ηλικία, το φύλο, οι πεποιθήσεις, η αυτοπεποίθηση, το κίνητρο, η ευαλωτότητα και οι γλωσσικές ικανότητες. Όσον αφορά την οικογένεια συγκεκριμένα εξετάζονται παράγοντες όπως τα επίπεδα στρες των γονέων, η γονική στοργή και ζεστασιά, η επικοινωνία και η σταθερότητα.

Όσον αφορά το μεσοσύστημα εξετάζονται παράγοντες όπως το στρες που δημιουργεί η αλλαγή πολιτισμικού περιβάλλοντος σε ένα παιδί και οι διαμάχες μεταξύ των μικροσυστημάτων σχετικά με τη γλώσσα, τις αξίες, την κουλτούρα, τις πεποιθήσεις και τις πρακτικές.

Όσον αφορά το εξωσύστημα, λαμβάνονται υπόψη το στρες που δημιουργεί η αλλαγή περιβάλλοντος στους γονείς, η πρόσβαση στη γλώσσα, τον πολιτισμό και σε υπηρεσίες, η έλλειψη κοινωνικής υποστήριξης, οι οικονομικές πιέσεις, ο φόβος της απέλασης από τη χώρα.

Σχετικά με το μακροσύστημα, αναφέρονται γενικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας υποδοχής, όπως το σύστημα αξιών, ο τρόπος ζωής, η ύπαρξη ευκαιριών, τα μοτίβα κοινωνικής συνδιαλλαγής, οι διακρίσεις και οι προκαταλήψεις (Jensen, 2007).

3.2 Εθνοτική ταυτότητα

Η εθνοτική ταυτότητα μπορεί να μελετηθεί από διαφορετικές σκοπιές. Καταρχάς, μπορεί να διενεργηθεί σε τρία θεωρητικά πλαίσια: την προσέγγιση του Erikson (1968), τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας (Tajfel&Turner, 1986) και τα μοντέλα επιπολιτισμού (Berry, 1980, 2006). Έπειτα, η εθνοτική ταυτότητα μελετώντας την από τη σκοπιά της κοινωνικής ψυχολογίας περιλαμβάνει στοιχεία όπως είναι η εξερεύνηση, η δέσμευση, η συμπεριφορική εμπλοκή, η αυτοκατηγοριοποίηση, η δέσμευση και οι αξίες και στάσεις της έσω- ομάδας (Pavlopoulos,Georganti, &Bezavegkis, 2010).

Σημαντικό μέρος της αυτοαντίληψης του εφήβου απορρέει από την ένταξη σε κοινωνικές ομάδες και διαμορφώνεται σε συνάρτηση με το «εμείς» (Hogg&Vaughan, 2002). Η κοινωνική ταυτότητα, σύμφωνα με τον κλασικό ορισμό των Tajfel και Turner (1986), αναφέρεται στην επίγνωση του ατόμου ότι αποτελεί μέλος μιας ή περισσότερων κοινωνικών ομάδων, σε συνδυασμό με την αξία και τη συναισθηματική σπουδαιότητα που αποδίδει στη συμμετοχή του σε αυτές. Κατ' αναλογία, η εθνική/εθνοτική ταυτότητα μπορεί να θεωρηθεί ως επιμέρους όψη της κοινωνικής ταυτότητας, η οποία περιγράφει την αίσθηση του ανήκειν σε συγκεκριμένη εθνοπολιτισμική ομάδα, καθώς και τις αντιλήψεις, τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τις συμπεριφορές που απορρέουν από την ένταξη στην ομάδα αυτή (Phinney, 1990) .

Πρόκειται για κοινωνικογνωστική κατασκευή με σύνθετη και πολυδιάστατη δομή, η οποία περιλαμβάνει (α) την προσωπική δέσμευση και την αναγνώριση του εαυτού ως μέλους μιας εθνοπολιτισμικής ομάδας, (β) τη θετική αξιολόγηση της ομάδας αυτής, (γ) το ενδιαφέρον και τη γνώση για τα χαρακτηριστικά της (π.χ. κουλτούρα, θρησκεία, γλώσσα, φυλή) και (δ) την ενεργό συμμετοχή στις δραστηριότητες και τις παραδόσεις της. Ωστόσο, το περιεχόμενο της εθνικής/εθνοτικής ταυτότητας κάθε άλλο παρά αποκρυσταλλωμένο πρέπει να θεωρείται,

δεδομένου ότι τα επιμέρους χαρακτηριστικά της εξελίσσονται και αναδομούνται, καθώς το άτομο αποκτά επίγνωση της εθνότητάς του (Weinreich&Saunderson, 2003).

Η επίγνωση της εθνοτικής ταυτότητας φαίνεται πως γίνεται υπαρκτή ήδη λίγο πριν τα τέσσερα έτη της ζωής του ατόμου, αλλά η διαπραγμάτευση και επίλυση θεμάτων και προβλημάτων σχετικών με αυτήν αποκτά κεντρική σημασία στην εφηβεία και συνδέεται θετικά με τη διαμόρφωση της ταυτότητας του Εγώ (Pavlopoulos, Bezevegkis, Georganti, 2010).

Η Phinney (1989) εφαρμόζοντας την τυπολογία του Marcia στο πεδίο της εθνοτικής ταυτότητας κατέληξε στο συμπέρασμα πως η κατακτημένη εθνοτική ταυτότητα συνοδεύεται από ασφαλή δέσμευση του ατόμου σε μία πολιτισμική ομάδα και προκύπτει από διερεύνηση, κατανόηση του πολιτισμού και της κουλτούρας αυτής της ομάδας. Το είδος της κατακτημένης εθνοτικής ταυτότητας συνδέεται με υψηλή αυτοεκτίμηση και θετική ψυχοκοινωνική προσαρμογή και ανάπτυξη. Όσον αφορά το μορατόριουμ υποστήριξε πως χαρακτηρίζεται από ενεργητική συνεχή διερεύνηση της έννοιας και του περιεχομένου της εθνοτικής ταυτότητας στα αρχικά στάδια του επιπολιτισμού. Για τις άλλες δύο μορφές εθνοτικής ταυτότητας, δηλαδή τη σύγχυση και τη δοτή ταυτότητα, δεν προέκυψε ένας σαφής προσδιορισμός και έτσι αποτέλεσαν έναν ενιαίο τύπο, γνωστό ως ανεξερεύνητη εθνοτική ταυτότητα η οποία όπως βρέθηκε συνδέεται με υψηλό βαθμό επιπολιτισμικού στρες. Παρόλα αυτά, σε νεότερη αποτίμηση ζητημάτων εννοιολογικού προσδιορισμού και μέτρησης της εθνοτικής ταυτότητας, η Phinney προκρίνει την ποσοτική αξιολόγηση των δύο διαστάσεων της διερεύνησης και της δέσμευσης, χωρίς να κάνει ρητή αναφορά στην τυπολογική προσέγγιση (Phinney&Ong, 2007).

Στην περίπτωση των παιδιών και εφήβων μεταναστών τα άτομα προσπαθούν να αποφασίσουν αν επιθυμούν να ταυτίζονται περισσότερο με τους γονείς τους και τις παραδοσιακές του ρίζες ή αν θέλουν να ταυτιστούν περισσότερο με τους φίλους που έχουν στο νέο τους πολιτισμικό περιβάλλον.

Σύμφωνα με διαχρονικές μελέτες έχει αποδειχθεί πως παρόλο που η σύγχυση ταυτότητας γενικά μειώνεται στην εξέλιξη της εφηβείας, το αντίθετο μπορεί να προβλέψει ριψοκίνδυνες συμπεριφορές όπως το κάπνισμα, η χρήση εξαρτησιογόνων ουσιών και αλκοόλ. Για τους έφηβους μετανάστες ίσως είναι αρκετά πιο δύσκολο να μειώσουν την σύγχυση ταυτότητας λόγω των πολλαπλών ερεθισμάτων που έχουν να αντιμετωπίσουν και λόγω της εξαιρετικής προσπάθειας που πρέπει να καταβάλουν στη διαμόρφωση της ταυτότητας τους σε σχέση με τους ντόπιους νέους.

Οι τρόποι προσαρμογής στο νέο περιβάλλον και κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο των παιδιών τα οποία μεταναστεύουν θα καθορίσουν σε μεγάλο βαθμό όπως έχει φανεί τη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους. Οπότε έχουμε να κάνουμε με μία κυκλική αιτιότητα.

Όσον αφορά τα παιδιά και τους έφηβους μετανάστες είναι γεγονός πως έρχονται αντιμέτωποι με μία διπλή πρόκληση η οποία σχετίζεται με τους αναπτυξιακούς στόχους και τις διεργασίες ανάπτυξης αλλά και τη διαπολιτισμική επαφή και τον επιπολιτισμό. Οι πιο σημαντικοί αναπτυξιακοί στόχοι στους οποίους θα δοθεί μεγαλύτερη έμφαση είναι η σχολική επάρκεια, η κοινωνική επάρκεια και η διαμόρφωση της ταυτότητας, η οποία είναι το κύριο ζητούμενό μας (Pavlopoulos και συν., 2010).

Σε γενικές γραμμές οι περισσότερες έρευνες εστιάζουν στις διεργασίες διαμόρφωσης της ταυτότητας στα παιδιά και έφηβους μετανάστες διερευνώντας τις ομοιότητες της ψυχολογικής ταυτότητας των γηγενών και των μεταναστών όπως και τις διαφορές στο επίπεδο ανάπτυξης της εθνικής ταυτότητας μεταξύ τους, το κατά πόσο δηλαδή παρατηρείται μία μετακίνηση της γενιάς των μεταναστών στην κουλτούρα της χώρας υποδοχής.

3.3 Στάδια ανάπτυξης ταυτότητας ανάλογα με την ηλικία:

➤ Προσχολική περίοδος

Για τα περισσότερα παιδιά προσχολικής ηλικίας η επίγνωση της φυλετικής ταυτότητας εμφανίζεται κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής τους, καθώς μπορούν γρήγορα να διακρίνουν διαφορετικά χρώματα δέρματος, αναγνωρίζουν τον εαυτό του ως μέλος μια συγκεκριμένης ομάδας όπως “λευκός”, “μαύρος” κλπ. Αν και σε αυτό το στάδιο δε συνειδητοποιεί ότι η φυλή κι η εθνότητα είναι μόνιμα χαρακτηριστικά, αλλά αργότερα αρχίζει να κατανοεί τη σημασία που δίνει η κοινωνία στην εθνοτική και φυλετική ομάδα.

Ορισμένα παιδιά βιώνουν ανάμεικτα συναισθήματα ως προς την εθνοτική και φυλετική τους ταυτότητα. Κάποια έχει παρατηρηθεί πως βιώνουν μια φυλετική ασυμφωνία, ένα φαινόμενο κατά το οποίο το παιδί της μειονοτικής ομάδας δείχνει προτίμηση για αξίες και άτομα της πλειονότητας. Η εθνοτική ταυτότητα αναδύεται λίγο αργότερα από τη φυλετική, καθώς τα χαρακτηριστικά τους είναι πιο δυσδιάκριτα.

➤ Μέση παιδική ηλικία

Σύμφωνα με τον Erikson (1968) η μέση παιδική ηλικία συμπίπτει με το στάδιο φιλοπονία ή κατωτερότητα και χαρακτηρίζεται από μία προσπάθεια του παιδιού να είναι επαρκές και να ανταποκριθεί στις προκλήσεις με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπο στο σχολείο, στο σπίτι και στην ευρύτερη κοινωνία.

Η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας παρέχει μια ερμηνεία της πολύπλοκης σχέσης ανάμεσα στο επίπεδο αυτοεκτίμησης και στην εθνότητα. Σύμφωνα λοιπόν με τη θεωρία είναι πιθανό μέλη μιας μειονοτικής ομάδας να αποδεχθούν τις αρνητικές αντιλήψεις της κυρίαρχης πολιτισμικής ομάδας για αυτούς, μόνο όταν θεωρούν ότι δεν υπάρχουν ρεαλιστικές πιθανότητες αλλαγής των σχέσεων ισχύος ανάμεσα δύο ομάδες. Αντιθέτως όταν θεωρούν ότι τα επίπεδα προκατάληψης και διάκρισης είναι δυνατό να μειωθούν και

κατηγορούν την κοινωνία για την προκατάληψη και όχι τους εαυτούς τους το επίπεδο της αυτοεκτίμησης ανάμεσα στις δύο αυτές ομάδες δε θα πρέπει να διαφέρει (Tajfel, 1982). Έχει αποδειχθεί πως η κατάστασή κι η πορεία παιδιών μεταναστών είναι πολλές φορές και καλύτερη από εκείνη των γηγενών και όσον αφορά τη σχολική επίδοση και όσον αφορά την ψυχολογία και τη συναισθηματική τους κατάσταση. Ωστόσο, αισθάνονται λιγότερο δημοφιλή και με χαμηλότερο έλεγχο της ζωής τους.

Σε αυτό οφείλεται ίσως το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο της οικογένειας. Αντιθέτως με την κυρίαρχη στερεοτυπική αντίληψη τα παιδιά μεταναστών δεν είναι απαραίτητο πως προέρχονται από χαμηλότερο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, αφού πολλοί από αυτούς έχουν υψηλότερο οικονομικό επίπεδο και μεταναστεύουν στις Ηνωμένες Πολιτείες αναζητώντας καλύτερες και περισσότερες ευκαιρίες. Ακόμη βέβαια και αν το επίπεδο της οικογένειας είναι όντως χαμηλό τα παιδιά μπορεί να προβάλλουν μεγαλύτερο κίνητρο για επιτυχία σε όλα τα επίπεδα και καθώς συχνά προέρχονται από κοινωνίες οι οποίες δίνουν έμφαση στη συλλογικότητα είναι πιθανό να νιώθει υποχρέωση προς την οικογένεια τους να επιτύχουν. Επομένως στο σχολικό επίπεδο τα παιδιά δείχνουν να έχουν μια καλή προσαρμογή. Η εικόνα όμως όσο περνούν τα χρόνια και κατά την εφηβική ηλικία και την ενήλικη ζωή δεν είναι τόσο ξεκάθαρη (Feldman, 2011).

➤ Εφηβική ηλικία

Σε γενικές γραμμές παρόλο που ένας έφηβος γνωρίζει με αρκετή ακρίβεια ποιος είναι (αυτοαντίληψη), δε σημαίνει πως είναι και ικανοποιημένος από την εικόνα που έχει σχηματίσει για τον εαυτό του και για αυτό που πραγματικά είναι (αυτοεκτίμηση) (Feldman, 2011).

Το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο όπως και η φυλή κι η εθνότητα του εφήβου είναι στοιχεία τα οποία όπως έχει αποδειχθεί επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την αυτοεκτίμησή του. Έτσι, έφηβοι υψηλότερου κοινωνικοοικονομικού επιπέδου το οποίο πολλές φορές συνδυάζεται και με στοιχεία όπως τα ρούχα, το αυτοκίνητο κ.α. παρουσιάζουν μεγαλύτερα επίπεδα αυτοεκτίμησης. Ακόμη η φυλετική και εθνοτική ταυτότητα είναι στοιχεία τα οποία επηρεάζουν την αυτοεκτίμηση του ατόμου κυρίως όμως σε συνάρτηση με το επίπεδο των προκαταλήψεων που επικρατεί απέναντι σε εθνικές και φυλετικές μειονότητες. Έπειτα, σημαντικός παράγοντας πρόβλεψης του επιπέδου αυτοεκτίμησης παιδιών μεταναστών και προσφύγων έχει να κάνει με το κατά πόσο είναι δεμένα τα μέλη μιας συγκεκριμένης μειονοτικής ομάδας, η αλληλοστήριξη μεταξύ τους η οποία ενισχύει τη φυλετική αυτοπεποίθηση. Ένας λόγος εξομοίωσης των επιπέδων αυτοεκτίμησης στους μετανάστες εφήβους μπορεί να είναι το ότι γενικά οι έφηβοι εστιάζουν τις προτεραιότητες και προτιμήσεις τους στη ζωή σε εκείνα τα στοιχεία στα οποία διαπρέπουν. Εξάλλου η αυτοεκτίμηση δεν επηρεάζεται εξ' ολοκλήρου από την καταγωγή, αλλά από ένα συνδυασμό πολλών παραγόντων όπως είναι το φύλο, οι οικογενειακές σχέσεις, η κοινωνική υποστήριξη και άλλα (Feldman, 2011).

Κατά την περίοδο της εφηβείας το άτομο διανύει το στάδιο ταυτότητας ή σύγχυσης ταυτότητας. Ο έφηβος προσπαθεί να κατανοήσει ποιος πραγματικά είναι, τα ελαττώματα και τα προτερήματά του, τους ρόλους που μπορεί να αναλάβει και για αυτό περνάει από μία

δοκιμή διαφορετικών ρόλων και επιλογών προκειμένου να εντοπίσει αυτό που του ταιριάζει και αυτό που είναι ανάλογο των δυνατοτήτων και της αντίληψης που έχει για τον εαυτό του, κάτι το οποίο τον δυσκολεύει ιδιαίτερα.

Χρησιμοποιώντας τη θεωρία του Erikson, ο James Marcia (1980) διατυπώνει την άποψη πως το είδος ταυτότητας στο οποίο τελικά καταλήγει το άτομο εξαρτάται από την παρουσία ή απουσία δύο χαρακτηριστικών, της δέσμευσης και της κρίσης/ αναζήτησης. Στην περίοδο της κρίσης ο έφηβος διερευνά εναλλακτικούς τρόπους δράσης και παίρνει σχετικές αποφάσεις. Η δέσμευση είναι μια ψυχολογική επένδυση σε μια πορεία δράσης ή σε μία ιδεολογία.

Ύστερα από πολυάριθμες συνεντεύξεις σε εφήβους, ο Marcia πρότεινε τέσσερις κατηγορίες εφηβικής ταυτότητας:

- 1) Κατακτημένη ταυτότητα: Ο έφηβος με το συγκεκριμένο είδος ταυτότητας αφού έχει περάσει από μια περίοδο κρίσης και διερεύνησης δεσμεύεται σε μία ταυτότητα και έχει επιτυχώς σκεφτεί ποιος είναι και τί θέλει να κάνει. Έφηβοι οι οποίοι έχουν επιτύχει αυτή τη μορφή ταυτότητας τείνουν να είναι ψυχολογικά σταθερότεροι και πιο υγιείς, με υψηλά κίνητρα και υψηλού επιπέδου ηθικό συλλογισμό.
- 2) Δοτή ταυτότητα: Έφηβοι με αυτή τη μορφή ταυτότητας έχουν δεσμευθεί σε μία συγκεκριμένη ταυτότητα, χωρίς όμως να έχουν περάσει από την απαραίτητη περίοδο κρίσης που απαιτείται ώστε να κατανοήσουν πραγματικά τον εαυτό τους, τις δυνατότητές τους, το τί τους ταιριάζει, αποδεχόμενοι τις αποφάσεις και τις πεποιθήσεις άλλων σχετικά με αυτούς και με το μέλλον τους. Άτομα με αυτό το είδος ταυτότητας συνήθως δεν είναι ικανοποιημένα ποτέ από τον εαυτό τους, έχουν μια έντονη ανάγκη κοινωνικής αποδοχής και ενός βαθμού αυταρχικότητα.
- 3) Μορατόριουμ: Η περίπτωση αυτή αφορά εφήβους οι οποίοι έχουν διερευνήσει διαφορετικές και εναλλακτικές ταυτότητες αλλά δεν έχουν ακόμη δεσμευθεί σε μία συγκεκριμένη, παρόλο που τελικά αργότερα κι ύστερα από μεγάλη προσπάθεια τα

καταφέρνουν. Άτομα με αυτό το είδος συνήθως είναι πολύ ευχάριστα, κοινωνικά, με ζωντάνια, ελκυστικά τα οποία όμως εμφανίζουν υψηλά επίπεδα άγχους και ψυχολογικών συγκρούσεων.

- 4) Σύγχυση ταυτότητας: Έφηβοι που ανήκουν σε αυτή την κατηγορία είναι αρκετά ασταθείς, κινούνται από τη μία επιλογή στην επόμενη και σε γενικές γραμμές ούτε διερευνούν ούτε δεσμεύονται σε μία συγκεκριμένη ταυτότητα. Πρόκειται συνήθως για άτομα κοινωνικά απομονωμένα, τα οποία δυσκολεύονται στο να συνάψουν στενές διαπροσωπικές σχέσεις λόγω της ανικανότητας δέσμευσης που τους διέπει.

Είναι γεγονός πως οι έφηβοι δεν είναι πάντα προσκολλημένοι σε ένα είδος ταυτότητας αλλά είναι πιθανό να μετακινούνται κυρίως μπρος- πίσω από το μορατόριουμ στην κατακτημένη ταυτότητα.

Παρόλο που η διαμόρφωση της ταυτότητας είναι έτσι κι αλλιώς αρκετά δύσκολη για τους εφήβους, είναι λογικό να παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα για τα άτομα τα οποία είναι μέλη εθνικών ή φυλετικών μειονοτήτων οι οποίες αποτελούν συχνά θύματα διακρίσεων.

Κάτι το οποίο δυσκολεύει ιδιαίτερα αυτό το πρόβλημα είναι οι αλληλοσυγκρουόμενες αξίες της κοινωνίας, καθώς τα παιδιά κι οι έφηβοι μαθαίνουν πως δε θα πρέπει να γίνονται κοινωνικές διακρίσεις ως προς τη φυλή, την εθνότητα και το χρώμα σχετικά με τις ευκαιρίες που πρέπει να τους παρέχονται και από την άλλη κοινωνία τους δείχνει πως πρέπει να έχουν καλές επιδόσεις σε όλα τα επίπεδα για να τους αποδεχθούν πλήρως (Feldman, 2011).

Μια κριτική που θα μπορούσε να ασκηθεί στις αναπτυξιακές θεωρίες σχετίζεται με τον πολιτισμικό σχετικισμό, με το γεγονός πως αποτελούν κυρίως δυτικές κατασκευές όσον αφορά την παιδική ηλικία και είναι υπεργενικευμένες όσον αφορά την κουλτούρα και το πολιτισμικό πλαίσιο. Έτσι οι εκτιμήσεις της νεολαίας που έχει βιώσει την τραυματική εμπειρία της προσφυγιάς επεκτείνεται περισσότερο στις αντιξοότητες και την απώλεια που αυτή προκαλεί, χωρίς να υπολογίζει την πιθανή ανθεκτικότητα αυτών των παιδιών και την εσωτερική δύναμη που έχουν μέσα τους (Earnest, 2006).

4. Επιπολιτισμικές διεργασίες και συγκρότηση της ταυτότητας παιδιών μεταναστών και προσφύγων

Αρκετές αναπτυξιακές και ψυχολογικές θεωρίες, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω υποστηρίζουν πως τα παιδιά μεταναστών βρίσκονται σε ρίσκο να αναπτύξουν κάποια ψυχοπαθολογική κατάσταση εξαιτίας του στρες το οποίο δημιουργεί ο επιπολιτισμός. Οι θεωρίες αυτές οι οποίες δίνουν έμφαση στο στρες και το τραύμα συνήθως δε λαμβάνουν υπόψη την προσωπική ευαλωτότητα του ατόμου όπως και τις πολυπαραγοντικές επιδράσεις τις οποίες δέχεται αυτό από το περιβάλλον (Jensen, 2007).

Η μετακίνηση ενός ατόμου σε μια ξένη χώρα, ειδικά όταν αυτή είναι καταναγκαστική βιώνεται ως μια ρήξη ή ασυνέχεια στην προσωπική του ταυτότητα, αφού το χωρικό και το κοινωνικό περιβάλλον, στο οποίο το άτομο έχει επενδύσει τροποποιείται ριζικά και μεταβάλλεται η προηγούμενη αίσθηση συνοχής όσον αφορά τον τρόπο ζωής, την καθημερινότητα κ.τ.λ. Αυτή η ρήξη παίρνει ήπιες ή και δραματικές μορφές και εξελίσσεται σε συναισθηματικά προβλήματα και άγχος τα οποία αναφέρθηκαν και παραπάνω (Grinberg & Grinberg, 1989). Σύμφωνα με τους Grinberg και Grinberg, στην επιτυχή αναδόμηση της ταυτότητας ενός ατόμου που μεταναστεύει μεγάλες επίδραση έχει η προηγούμενη προσωπικότητά του και οι ισχυρές εσωτερικές αναφορές του και αναπαραστάσεις του εαυτού του.

Η προσπάθεια μεταναστών και προσφύγων, κυρίως από φτωχές χώρες, να προσαρμοστούν σε ένα απρόσωπο περιβάλλον χωρίς προσωπικές αναφορές έχει αποδειχθεί πως τους «γκετοποιεί», κάτι το οποίο τους βοηθάει να ταυτίζονται μεταξύ τους, να διατηρήσουν έστω και στοιχειωδώς την προηγούμενη ταυτότητά τους, αλλά μπορεί και να τους κάνει να

απομονωθούν από τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις με αποτέλεσμα να μη μπορούν να προσαρμοστούν (Κουρκούτας, 2001).

Τα παιδιά μεταναστών και προσφύγων βιώνουν αμφιθυμικά συναισθήματα προς την πατρίδα τους και προς τη χώρα υποδοχής με αποτέλεσμα να αποκτούν μια διττή ταυτότητα, η οποία είναι απότοκο ισχυρών ταυτίσεων με το παρελθόν, αλλά βασίζεται και σε έναν πλούτο εμπειριών που καθιστά τα άτομα ανοικτά σε νέες εμπειρίες, κάτι που συχνά τα κάνει ικανά να μπορούν εύκολα να συναναστρέφονται άτομα με διαφορετική πολιτισμική προέλευση (Settlage, 1992).

Πολλοί μετανάστες προκειμένου να ενταχθούν και να ενσωματωθούν πλήρως στο νέο περιβάλλον υπερ-προσαρμόζονται κατά κάποιο τρόπο και ενώ βραχυπρόθεσμα φαίνεται να εντάσσονται όντως με επιτυχία αργότερα οι «ψευδοταυτίσεις» τους με τη νέα κοινωνία και την ταυτότητά της καταρρέουν (Grinberg & Grinberg, 1999).

Εκτός από μεταβολές στην προσωπική ταυτότητα, η μετανάστευση επιδρά και στη διαμόρφωση της εθνοτικής ταυτότητας η αντίληψη της οποίας είναι διαφορετική για κάθε εθνική ομάδα και εξαρτάται από τα ιστορικά βιώματα του κάθε πληθυσμού. Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας για τους μετανάστες εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες όπως παραδείγματος χάριν από τις σχέσεις μεταξύ του πολιτισμού της χώρας προέλευσης και της χώρας υποδοχής και το κοινωνικό/οικονομικό της εκάστοτε μειονοτικής ομάδας (1990).

Η Phinney μέσα από τις μελέτες της απέδειξε πως μετανάστες που φτάνουν στο στάδιο επίτευξης της εθνοτικής τους ταυτότητας έχουν συνήθως πιο ομαλή ψυχοκοινωνική προσαρμογή, εμφανίζουν περισσότερες θετικές εκτιμήσεις για τον εαυτό και μεγαλύτερη αίσθηση αυτοελέγχου (Phinney 1990, 1991). Σε έρευνα των Phinney και Kohatsu (1997) φάνηκε πως τα πιο πρώιμα στάδια διαμόρφωσης εθνοτικής ταυτότητας όπως η απουσία διερεύνησης και η σύγχυση συνδέονται με χαμηλή αυτοεκτίμηση ενώ η κατακτημένη συνδέθηκε με υψηλή αυτοεκτίμηση και χαμηλό βαθμό επιπολιτισμικού στρες. Ακόμη έρευνες δείχνουν υψηλότερη επίδοση στο σχολείο σε άτομα με κατακτημένη ταυτότητα,

αυτοαποτελεσματικότητα και επίτευξη ακαδημαϊκών και επαγγελματικών στόχων. Σε μελέτη των Berryetal (2006) βρέθηκε πως ο εθνοτικός προσανατολισμός συνδέεται με θετική ψυχολογική προσαρμογή αλλά όχι και με αντίστοιχα καλή κοινωνικοπολιτισμική προσαρμογή. Στην περίπτωση βέβαια που ο βαθμός δέσμευσης στην εθνοτική ταυτότητα συνοδεύεται και από αντίστοιχο βαθμό υιοθέτησης της εθνοτικής ταυτότητας της χώρας υποδοχής, η προσαρμογή των εφήβων μεταναστών κυμάνθηκε σε υψηλότερο επίπεδο και στον κοινωνικοπολιτισμικό και τον ψυχολογικό τομέα.

Όσον αφορά μετανάστες πρώτης και δεύτερης γενιάς τα ευρήματα είναι αντιφατικά κυρίως λόγω μεθοδολογικών προβλημάτων όπως το ότι οι συγκεκριμένοι όροι μπορεί να αναφέρονται στην ηλικία και όχι μόνο στη χώρα γέννησης (Pavlopoulos, Bezevegkis,Georganti, 2010)

Όσον αφορά την ψυχική ανθεκτικότητα μεταναστών και παλιννοστούντων παιδιών και εφήβων στην οποία έχει επικεντρωθεί το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής βιβλιογραφίας φάνηκε πως η κατακτημένη εθνοτική ταυτότητα συνδέεται θετικά με ψυχική ανθεκτικότητα, δηλαδή με ικανοποιητική επάρκεια σε συνθήκες αντιξοότητας, ενώ άτομα σε ανώριμα στάδια διαμόρφωσης εθνοτικής ταυτότητας φαίνονται πιο ευάλωτα και μη επαρκή (Μόττη-Στεφανίδη και συν., 2006). Πιο συγκεκριμένα, βρέθηκε υψηλή αυτοεκτίμηση όταν υπήρχε η αίσθηση του ανήκειν σε μία ομάδα, η διερεύνηση προβλέπει θετικά διαταρακτική συμπεριφορά και τα συναισθηματικά συμπτώματα αρνητικά την ευσυνειδησία και την αυτοεκτίμηση. Χαμηλός βαθμός διερεύνησης κι υψηλός βαθμός δέσμευσης σχετίζονται με καλύτερη προσαρμογή όχι τόσο στο κοινωνικοπολιτισμικό όσο στο ψυχολογικό επίπεδο (Motti- Stefanidi, Pavlopoulos, Obradovic&Maslem, 2008).Ησυγκεκριμένη έρευνα τηςMotti και των συνεργατών τηςξεετάζει τα μοτίβα επιπολιτισμού και την προσαρμογή στο σχολικό πλαίσιο, συγκρίνοντας εφήβους ποντιακής και αλβανικής καταγωγής με τους Έλληνες συμμαθητές τους. Τα αποτελέσματα ήταν γενικά αντιφατικά σε σχέση με τις προσδοκίες των ερευνητών. Όσον αφορά τους Πόντιους εφήβους αυτοί επέδειξαν έναν ισχυρό

προσανατολισμό προς την εθνική τους κουλτούρα και λιγότερο προς την ελληνική, σε αντίθεση με τους εφήβους από την Αλβανία που φάνηκαν περισσότερο προσανατολισμένοι προς την ελληνική κουλτούρα. Οι Πόντιοι είναι μετανάστες ελληνικής καταγωγής οι οποίοι έχουν γυρίσει στην πατρίδα, όμως καθώς δεν έχουν ζήσει σε αυτή συνεχίζουν να υιοθετούν παραδόσεις, συνήθειες, αξίες και πρακτικές οι οποίες είναι κάπως οπισθοδρομικές, άκαμπτες και παρά την κοινή τους ρίζα έχουν αρκετές διαφορές με τους ντόπιους Έλληνες, μία από τις οποίες είναι το ότι η γλώσσα που χρησιμοποιούν είναι ακατανόητη σε εκείνους. Ακόμη έχουν υψηλές προσδοκίες για την κατάσταση στην Ελλάδα σε σχέση με τους αλβανικής καταγωγής μετανάστες, οι οποίοι πολλές φορές προσπαθούν να υιοθετήσουν στοιχεία της ελληνικής κουλτούρας για να γίνουν περισσότερο αποδεκτοί, παρόλο που και οι δύο ομάδες έχουν να αντιμετωπίσουν αρκετές προκλήσεις, δυσκολίες και εμπόδια. Στη συγκεκριμένη έρευνα δεν παρατηρήθηκε το “παράδοξο” της καλύτερης σχολικής προσαρμογής και επίδοσης στους μετανάστες, καθώς οι Έλληνες μαθητές φάνηκαν πιο προσαρμόσιμοι και από τις δύο ομάδες μεταναστών. Για αυτό το εύρημα πιθανώς να ευθύνεται η δυσκολία που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες μαθητές λόγω έλλειψης πλήρους επάρκειας στην ελληνική γλώσσα, το γεγονός πως οι γονείς των εφήβων μεταναστών συνήθως δεν έχουν τη δυνατότητα να τους βοηθούν λόγω επιβαρυσμένου προγράμματος εργασίας ή στην περίπτωση των Ποντίων γονέων το ότι θεωρούν πολλές φορές τη γνώση που παρέχεται από το σχολείο περιττή και άχρηστη. Γενικότερα πάντως κάτι που επιβαρύνει την κατάσταση είναι φυσικά η δυσμενής κοινωνικοοικονομική που έχουν να αντιμετωπίσουν. Ωστόσο στη συγκεκριμένη έρευνα οι μετανάστες μαθητές δε διαφέρουν από τους Έλληνες στα συναισθηματικά συμπτώματα που εκδηλώνουν, παρόλο που βρέθηκε πως είχαν λίγο χαμηλότερη αυτοπεποίθηση από τους Έλληνες μαθητές. Το γεγονός πως οι μετανάστες μαθητές επέδειξαν χαμηλότερη σχολική επίδοση μπορεί να παρουσιάστηκε ως συνέπεια της προσπάθειας προστασίας του εαυτού και της αυτοπεποίθησής τους. Έχει αναφερθεί πως παιδιά τα οποία δεν αποδίδουν ιδιαίτερα στο σχολείο αρχίζουν να

αποδεσμεύουν τον εαυτό τους από δραστηριότητες και ενέργειες που σχετίζονται με το σχολείο, με αποτέλεσμα να το υποτιμούν.

Όσον αφορά τα μοτίβα επιπολιτισμού που οι μαθητές ακολούθησαν φάνηκε πως μεγαλύτερη εμπλοκή στην κουλτούρα της χώρας υποδοχής σήμανε και καλύτερη σχολική επίδοση και προσαρμογή. Ωστόσο η εναρμόνιση, που θεωρείται μια αποτελεσματική στρατηγική επιπολιτισμού, μπορεί να υιοθετηθεί μόνο σε κοινωνίες οι οποίες διακατέχονται από θετική στάση απέναντι στη διαφορετικότητα και χαμηλά επίπεδα προκαταλήψεων και διακρίσεων.

Από την άλλη η αίσθηση του ανήκειν σε μία πολιτισμική ομάδα και εθνική κουλτούρα σχετίζεται επίσης με καλή ψυχολογική προσαρμογή και μετανάστες με διαμορφωμένη εθνική ταυτότητα έχουν λιγότερα συμπτώματα και μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση.

Αναμφίβολα, η διαμόρφωση σταθερής εικόνας του εαυτού αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την μεταγενέστερη επίτευξη μελλοντικών στόχων και επαγγελματική και κοινωνική προσαρμογή και ανάπτυξη.

Η διαμόρφωση μεικτής εθνικής ταυτότητας συνδυάζει στοιχεία και από τη χώρα καταγωγής αλλά και από τη χώρα υποδοχής (Phinneyetal., 2001), μία διαδικασία η οποία παραπέμπει σε πρακτικές εναρμόνισης (Berryetal., 2006).

Η επίτευξη των αναπτυξιακών και επιπολιτισμικών στόχων συνδέεται με αρκετά υψηλό επίπεδο ψυχικής ευεξίας, ενώ αποτυχία σε αυτές τις διεργασίες δυσχεραίνει την προσαρμογή ακόμη και σε επόμενα αναπτυξιακά στάδια (Mastenetal., 2006).

Σύμφωνα με τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας η αίσθηση της ομαδικότητας σε όλα τα επίπεδα είναι σημαντική μεταβλητή για την ευεξία του ατόμου. Ο προσανατολισμός προς τη χώρα υποδοχής εφήβων μεταναστών έχει αποδοθεί σε μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση από αναφορές συνομήλικων και δασκάλων αν και υπάρχουν αναφορές που δείχνουν πως προσανατολισμός και προς τις 2 κατευθύνσεις δίνει τέτοια αποτελέσματα.

Οι νέοι που αναφέρουν πως αναζητούν συνεχώς την ταυτότητα τους δεν προσαρμόζονται

σωστά και βρίσκονται στο στάδιο moratorium (Phinney, 1990) στο οποίο οι νέοι βρίσκονται σε κρίση ταυτότητας, δεσμευμένοι στην αναζήτηση ταυτότητας αλλά χωρίς να τείνουν διακριτά κάπου (Marcia, 1980).

Τα κορίτσια παρουσίασαν καλύτερη σχολική προσαρμογή από τα αγόρια, ενώ τα αγόρια καλύτερη ψυχολογική προσαρμογή από τα κορίτσια. Ακόμη τα κορίτσια φάνηκε να εμπλέκονται περισσότερο στην κουλτούρα της χώρας υποδοχής και, σε σχέση με τις γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας, ταυτίζονται περισσότερο σε σχέση με τα αγόρια με αξίες του δυτικού πολιτισμού που επιτρέπουν στις γυναίκες σαφώς μεγαλύτερη ελευθερία (Phinney et al., 2001).

Σε έρευνα που σκοπός της ήταν να εξετάσει τη σχέση της διερεύνησης της προσωπικής και εθνικής ταυτότητας με την ψυχοκοινωνική λειτουργικότητα, η διερεύνηση της προσωπικής ταυτότητας συσχετίστηκε σε σημαντικό βαθμό και με προσαρμοστική και δυσπροσαρμοστική ψυχοκοινωνική λειτουργικότητα, ενώ η διερεύνηση της εθνικής ταυτότητας όχι. Ακόμη η παροντική διερεύνηση της προσωπικής ταυτότητας συσχετίστηκε με μικρότερου βαθμού ευεξία, με άγχος, κατάθλιψη, παρορμητικότητα και τάση για απειθαρχία και ανυπακοή, ενώ η παρελθοντική διερεύνηση παρουσίαζε ένα τελείως διαφορετικό μοτίβο. Σύμφωνα με το μοντέλο του Marcia και τις αντιθέσεις ανάμεσα στο στάδιο μορατόριουμ και αυτό της επίτευξης της ταυτότητας αυτό μπορεί να εξηγηθεί. Το στάδιο μορατόριουμ αντιπροσωπεύει την ενεργή διερεύνηση της ταυτότητας χωρίς δέσμευση ενώ η επίτευξη αντιπροσωπεύει τη δέσμευση που προέρχεται από προηγούμενη διερεύνηση της ταυτότητας. Όλες οι σχέσεις της διερεύνησης της ταυτότητας και της ψυχοκοινωνικής λειτουργικότητας χαρακτηρίζονταν από σύγχυση ταυτότητας.

Το γεγονός πως υπήρχαν διαφορετικά ευρήματα για την προσωπική και την εθνική ταυτότητα σημαίνει πως αυτές οι μορφές ταυτότητες πιθανότατα αναπτύσσονται διαφορετικά. Αυτό ίσως εξηγείται και από το γεγονός πως η προσωπική ταυτότητα είναι ίσως περισσότερο καθοριστική για τη ζωή και τη συμπεριφορά του ατόμου στον κόσμο και,

αν δεν καταφέρει να την αναπτύξει στην κρίσιμη περίοδο, είναι πιθανόνα υποφέρει από αισθήματα άγχους, κατάθλιψης, απελπισίας, αβεβαιότητας. Από την άλλη η ανακάλυψη της εθνοτικής ταυτότητας παρουσιάζεται ως πιο προαιρετική για το άτομο και δεν το απασχολεί τόσο όσο το να λύσει ζητήματα προσωπικών αξιών, επαγγελματικά ή αισθηματικά (Schwartz, Zamboanga, Weisskirch, Rodriguez, 2008).

Σε έρευνες σχετικά με την ποιότητα ζωής παιδιών μεταναστών και προσφύγων σε σχέση με παιδιά γηγενή βρέθηκε πως η ποιότητα ζωής των παιδιών μεταναστών είναι χαμηλότερη ιδιαίτερα όσον αφορά την διάσταση της αυτοπεποίθησης. Ακόμη αρκετά χαμηλή ήταν και στον τομέα της οικογενειακής ζωής, κυρίως λόγω των υπερβολικών ωρών εργασίας των γονέων οι οποίοι δεν έχουν τον απαραίτητο χρόνο να ασχοληθούν με τα παιδιά τους. Όσον αφορά το φύλο δε βρέθηκαν διαφορές παρόλο που σε προηγούμενες έρευνες τα αγόρια βρέθηκε πως είχαν μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση από τα κορίτσια. Επίσης τα κορίτσια αναφέρθηκε πως είχαν χειρότερα επίπεδα υγείας και υγείας που σχετίζεται με την ποιότητα ζωής στο φυσικό και συναισθηματικό επίπεδο. Επιπλέον δε βρέθηκε χαμηλότερη ποιότητα ζωής στους τομείς των συνομήλικων και της σχολικής ζωής όπως προβλεπόταν λόγω των προηγούμενων ερευνών που επιβεβαίωναν κάτι τέτοιο. Ωστόσο αυτό ενδέχεται να ερμηνεύεται από το γεγονός πως τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν στα πλαίσια του σχολείου και ίσως τα παιδιά μετανάστες να μην ήθελαν να εκθέσουν με την παρουσία των συμμαθητών τους τις εμπειρίες ή τα αισθήματα απόρριψης και διάκρισης που βίωναν (Rotsika, Vlassopoulos, Kokkevi, Fragkaki, Anagnostopoulos, Lazaratou, & Ginieri-Coccosis, 2016).

5. Παράγοντες που σχετίζονται με την προσαρμογή και τη συγκρότηση της ταυτότητας παιδιών μεταναστών και προσφύγων

5.1 Υποδοχή μεταναστών και προσφύγων από το γηγενή πληθυσμό

Οι μεταβολές που υφίστανται οι μετανάστες σε ατομικό επίπεδο μελετώνται σε συνάρτηση με την αλλαγή του αξιακού συστήματός τους, την προσαρμογή της συμπεριφοράς τους στη χώρα υποδοχής και τα προβλήματα που έχουν να αντιμετωπίσουν κατά την ένταξή τους στο νέο περιβάλλον.

Το πρόβλημα έχει να κάνει με μετανάστες των οποίων η ένταξη στην κοινωνία υποδοχής απειλεί κατά κάποιον τρόπο την κοινωνική καταξίωση αλλά και την ίδια την επιβίωσή τους, με αποτέλεσμα να απειλείται η ισορροπία της ενότητας και της διαφοροποίησης της ταυτότητας μεταξύ της εικόνας για τον εαυτό και της εικόνας που οι άλλοι έχουν για σένα.

Η κατασκευή της ταυτότητας είναι μια κοινωνική διεργασία, η οποία καθορίζεται μέσα από τις εξουσιαστικές διαδικασίες. Στη διαδικασία του ετεροπροσδιορισμού τα στερεότυπα αποκόβουν τη συμπεριφορά του ατόμου από την εικόνα που κατασκευάζεται. Οι ετικέτες οι οποίες δημιουργούνται για τους μετανάστες οι οποίες τους χαρακτηρίζουν ως παράνομους ή διαφορετικούς επαναπροσδιορίζουν κάθε έκφραση και συμπεριφορά τους κάτω από τη νέα ταυτότητα. Οι ρόλοι λοιπόν που λαμβάνειτο άτομο ως μέλος της κοινωνίας ως φίλου, γονέα, εργαζομένου και το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του επαναπροσδιορίζονται.

Η μετανάστευση οριοθετείται ως επανακοινωνικοποίησή του μετανάστη στη χώρα και κοινωνία υποδοχής και ο μετανάστης βιώνει την πραγματικότητα μέσα από την εμπειρία, την επικοινωνία και τη διάδρασή του με τους άλλους σε ένα κοινωνικό πλαίσιο θεσμοποιημένο διαφορετικά από το δικό του (Πετράκου, Ξανθάκου, και Καϊλα οπ. αναφ. στο Σκορδούτης, Παυλόπουλος, 2006).

Είναι προφανές πως οι μετανάστες δε συγκροτούν ομοιογενή ομάδα, αλλά κάθε άτομο

παρουσιάζει ορισμένες ιδιαιτερότητες κατά την προσαρμογή του σε ένα νέο κοινωνικό περιβάλλον. Αυτό που μας ενδιαφέρει σε αυτό το σημείο είναι να καταδείξουμε τους τρόπους με τους οποίους επενεργούν οι συνθήκες στη χώρα υποδοχής, διαμορφώνοντας τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν οι μετανάστες την καθημερινότητα και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στο νέο περιβάλλον.

Η διαδικασία επανακοινωνικοποίησης περιλαμβάνει διάφορες όψεις της ψυχολογικής λειτουργίας, όπως αλλαγές στις στάσεις, τις αξίες και την πολιτισμική ταυτότητα, υιοθέτηση νέων δεξιοτήτων, προσήλωση σε νέες ομάδες αναφοράς και αποδοχή του νέου περιβάλλοντος.

Μαζί με όλους τους υπόλοιπους παράγοντες οι οποίοι παίζουν ρόλο στον τρόπο που ένας μετανάστης ή παλιννοστούντας θα αντιμετωπίσει τα προβλήματα που προκύπτουν, ο τρόπος αντιμετώπισης και ο βαθμός αποδοχής από την κοινωνία υποδοχής διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο για την εμφάνιση του στρες, αλλά και για τον τρόπο αντιμετώπισης του από το άτομο. Διαφορετικές ομάδες μεταναστών βιώνουν φυσικά τη μετανάστευση με διαφορετικό τρόπο και, καθώς εφαρμόζονται οι διάφορες μεταναστευτικές πολιτικές, αναδύονται διαφορετικές ομάδες μεταναστών που ομαδοποιούνται με βάση τον προσωρινό ή μόνιμο χαρακτήρα της μετανάστευσης, τη χρονική διάρκειά της, τους λόγους μετακίνησης, τον τρόπο εισόδου στη χώρα (παράνομο ή νόμιμο), τη θέση τους στην αγορά εργασίας και το καθεστώς εγκατάστασης και παραμονής τους. Επιπλέον σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν στοιχεία όπως η γνώση της γλώσσας, οι τυπικές και άτυπες σχέσεις στη χώρα υποδοχής.

Οι παράγοντες και οι στρατηγικές επιπολιτισμού και προσδιορισμού της ταυτότητας που υιοθετούν οι μετανάστες βρίσκονται σε αλληλεξάρτηση με τις πολιτικές ένταξης, τις οποίες υιοθετούν τα κράτη υποδοχής, όπως πολιτικές αφομοίωσης, διαχωρισμού ή πολυπολιτισμικότητας (Πετράκου, Ξανθάκου, Καίλα, οπ. αναφ. στο Σκορδούτης, Παυλόπουλος, 2006).

Ξεχωριστές περιπτώσεις αποτελούν άνθρωποι οι οποίοι εγκαταλείπουν τη χώρα τους λόγω κινδύνου και φόβου για τη ζωή, αλλά και οι παράνομοι μετανάστες λόγω των συνθηκών κατά τη μετακίνηση και λόγω των συνθηκών που έχουν να αντιμετωπίσουν στη χώρα υποδοχής. Με βάση τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας, οι προκαταλήψεις και διακρίσεις απέναντι σε μία ομάδα μπορούν να οδηγήσουν σε προβλήματα αυτοπροσδιορισμού της ομάδας και σε απώλεια αυτοεκτίμησης των μελών της. Εντούτοις, άλλες έρευνες υποστηρίζουν πως τα μέλη μιας στιγματισμένης ομάδας μπορούν να προστατεύσουν την αυτοεκτίμηση και την αυτοεικόνα τους εξωτερικεύοντας το μειονέκτημά τους. Όταν όμως οι προκαταλήψεις κι οι διακρίσεις έχουν διάρκεια, κάποιος είναι πιθανό να εσωτερικεύσει τα αρνητικά γεγονότα και να αποκτήσουν ψυχολογικά προβλήματα (Παυλόπουλος, 2006).

Στην Ελλάδα, η προσαρμογή μεταναστών και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν δεν έχουν μελετηθεί εκτενώς. Η κοινωνική στήριξη για τους μετανάστες και παλιννοστούντες αναπτύσσεται μέσω τυπικών και άτυπων σχέσεων με άτομα και ομάδες και λαμβάνει διάφορες μορφές, όπως έμπρακτη στήριξη (παροχή βοήθειας σε δύσκολες στιγμές), πληροφοριακή στήριξη (παροχή πληροφοριών και γνώσεων), και συναισθηματική στήριξη μέσω της εκδήλωσης ενδιαφέροντος. Η διαμονή στη χώρα μας συνήθως εκλαμβάνεται ως προσωρινή κατάσταση που θα τους επιτρέψει να συνεχίσουν το ταξίδι τους είτε ατομικά είτε συλλογικά. Για αυτό το λόγο κι οι ίδιοι πολλές φορές δε μπαίνουν στη διαδικασία εκμάθησης της γλώσσας, κάτι που δημιουργεί πρακτικά προβλήματα και δυσχεραίνει τη διεκπεραίωση καθημερινών επαφών. Επιπλέον αντιμετωπίζουν προβλήματα στον εργασιακό χώρο λόγω της αίσθησης πως είναι εποχικοί, περιστασιακοί, κακοπληρωμένοι κι ανασφάλιστοι και οι ρατσιστικές σε βάρος τους συμπεριφορές, που συνήθως από φόβο δεν καταγγέλλονται, εντείνουν αυτό το φόβο και την απομόνωση τους. Αντιμετωπίζουν προβλήματα στην εύρεση στέγασης αφού βασίζονται κυρίως στις δικές τους δυνάμεις ή σε δίκτυα συμπατριωτών ή φίλων, ενώ συνήθως παρατηρείται και έντονη καχυποψία και έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι στις ελληνικές αρχές. Συχνά η αντιμετώπισή τους από τις

δημόσιες υπηρεσίες χαρακτηρίζεται από ρατσισμό, με προτροπές να γυρίσουν στη χώρα τους, να μάθουν ελληνικά, αλλά και από αγενή ως προσβλητική συμπεριφορά. Δε δείχνουν υπομονή όταν βρίσκονται αντιμέτωποι με δυσκολίες επικοινωνίας μαζί τους, υπάρχει έλλειψη ενημέρωσης για τη λειτουργία δημόσιων υπηρεσιών που τους χρειάζονται αλλά και έλλειψη εκπαίδευσης και ενημέρωσης των υπηρεσιών υγείας για τις ανάγκες των μεταναστών.

Γενικά οι συνθήκες προσαρμογής των μεταναστών στην Ελλάδα χαρακτηρίζονται από αβεβαιότητα και προσωρινότητα με αποτέλεσμα να διακατέχονται από ανασφάλεια, άγχος, φόβο για το παρόν και το μέλλον. Οι δυσκολίες αυτές μπορεί να αυξηθούν λόγω του ρατσισμού και των διακρίσεων στη χώρα υποδοχής, οι οποίες τελικά καταλήγουν στον κοινωνικό στιγματισμό των ατόμων.

Κοινωνικός στιγματισμός είναι η υποτίμηση της κοινωνικής ταυτότητας μιας ομάδας με κριτήριο ένα χαρακτηριστικό, το οποίο αξιολογείται αρνητικά σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο. Είναι ένα είδος διάκρισης, δηλαδή άνισης αντιμετώπισης ατόμων ή ομάδων, με βάση κάποιο στερεότυπο. Το στερεότυπο είναι ένα σύνολο πεποιθήσεων για άτομα τα οποία είναι μέλη μιας ομάδας και αποτελούν τη βάση των προκαταλήψεων, οι οποίες αποτελούν στάσεις, συνήθως αρνητικές προς τα μέλη μιας ομάδας. Το φύλο, η εθνικότητα, η ηλικία, η εκπαίδευση, ο πλούτος αποτελούν τη βάση των στερεοτύπων, όπως συμβαίνει και με κάθε αναγνωρίσιμο κοινωνικό δείκτη (Smith και Bond, 2011). Επομένως, στόχος του στιγματισμού δεν είναι το ατομικό γνώρισμα, αλλά η υποβάθμιση της κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου, δηλαδή του μέρους εκείνου της αυτοεικόνας του το οποίο προέρχεται από τις κοινωνικές κατηγορίες- ομάδες στις οποίες ανήκει. Από κοινωνιολογική άποψη, η μειονότητα δε λογίζεται με αριθμητικούς όρους, αλλά με κριτήριο τη μειωμένη κοινωνική ισχύ που διαθέτει σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ανισοτήτων, όπου ορισμένα άτομα ή ομάδες απειλούνται αναπόφευκτα με κοινωνικό αποκλεισμό (Παυλόπουλος, οπ. αναφ. στο Σκορδούτης, Παυλόπουλος, 2006).

5.2 Εκπαιδευτικό σύστημα

5.2.1 Απόψεις Ελλήνων μαθητών για τους μετανάστες και πρόσφυγες συμμαθητές τους

Η παιδική ηλικία αποτελεί φάση ιδιαίτερα ευαίσθητη στη διαμόρφωση στάσεων και ένα νέο άτομο, πέρα από την προσωπική του εμπειρία δέχεται επιρροές και από τους βασικούς αλλά και δευτερεύοντες θεσμούς κοινωνικοποίησης. Έτσι, οι αντιλήψεις τις οποίες η παιδική ηλικία εκφράζει, οι στάσεις και συμπεριφορές που υιοθετεί αντανακλούν, σε σημαντικό βαθμό τις κοινωνικές αναπαραστάσεις της συγκεκριμένης κοινωνικοπολιτισμικής ομάδας. Υπάρχει επομένως το ενδεχόμενο, τα στερεότυπα της ευρύτερης κοινωνίας να μεταφέρονται στον κόσμο των παιδιών κάτι το οποίο είναι αρκετά δυσάρεστο και κάνει ακόμη πιο δύσκολες τις διεργασίες οι οποίες θα μπορούσαν να οδηγήσουν την κοινωνία στην αρμονική συμβίωση, την αποδοχή στην ετερότητα και τη διαφορετικότητα. Σε γενικές γραμμές οι μαθητές και οι στάσεις τους απέναντι στη διαφορετικότητα και τους μετανάστες έχουν γίνει αρκετές φορές αντικείμενο έρευνας και έχουν επισημανθεί ορισμένες ρατσιστικές στάσεις, με τους αλλοεθνείς να βρίσκονται σε δυσμενέστερη θέση σχετικά με τους παλιννοστούντες. Οι μαθητές σε χαμηλότερες εκπαιδευτικές βαθμίδες παρουσιάζονται πιο θετικοί απέναντι στη διαφορετικότητα και τους αλλοεθνείς συμμαθητές τους, ωστόσο δεν είναι οι μαθητές οι οποίοι έχουν κατά καιρούς παρουσιάσει τις περισσότερες ρατσιστικές τάσεις αλλά οι γονείς τους και οι εκπαιδευτικοί. Ακόμη είναι αρκετά σημαντικό να τονιστεί η θετική σημασία της επαφής και το γεγονός πως οι μαθητές που συνυπάρχουν με αλλοδαπούς μαθητές εμφανίζουν υψηλότερα επίπεδα αποδοχής της ετερότητας από εκείνους που δε συναναστρέφονται (UNICEF, 2001).

Συχνά εντοπίζονται προκαταλήψεις και στερεοτυπικές αντιλήψεις στο λόγο των παιδιών, καθώς θεωρητικά εκφράζουν την υποστήριξή τους για την ισότητα και το σεβασμό των συνανθρώπων και των δικαιωμάτων τους ανεξάρτητα από την εθνικότητα, τη φυλή και το χρώμα, αλλά η καχυποψία συνεχίζει να εκφράζεται άμεσα ή έμμεσα και πρόκειται για ένα στοιχείο το οποίο ακόμη δεν έχει εκλείψει από την ελληνική κοινωνία. Οι μαθητές σε χαμηλότερες εκπαιδευτικές βαθμίδες παρουσιάζονται πιο θετικοί απέναντι στη διαφορετικότητα και τους αλλοεθνείς συμμαθητές τους, ωστόσο δεν είναι οι μαθητές οι οποίοι έχουν κατά καιρούς παρουσιάσει τις περισσότερες ρατσιστικές τάσεις αλλά οι γονείς τους και οι εκπαιδευτικοί.

Η στάση των παιδιών απέναντι στο διαφορετικό μπορεί να ποικίλλει, με βάση διαστάσεις, όπως το έθνος, η φυλή, το χρώμα και το θρήσκευμα. Περνώντας από την πιο αρνητική στην πιο θετική στάση κατατάσσονται με βάση την εθνικότητα Αλβανοί, Ασιάτες, Αφρικανοί και Άραβες, Δυτικοευρωπαίοι, ενώ με βάση το χρώμα η μαύρη φυλή, οι μελαμψοί, η κίτρινη και τέλος η λευκή φυλή. Ακόμη έχει φανεί πως για τους Ευρωπαίους εκδηλώνονται θαυμασμός και θετικά στερεότυπα, για τους Αλβανούς αρνητικά στερεότυπα και συναισθήματα περιφρόνησης και θυμού ενώ για τους Αμερικανούς και Ασιάτες παρουσιάζονται μεικτά στερεότυπα.

Μέσα από την ανάλυση περιεχομένου κάποιων γραπτών ιστοριών οι οποίες γράφτηκαν από μαθητές πράγματι φάνηκε πως τα παιδιά έχουν κάποια στερεότυπα, χωρίς όμως οι αντιλήψεις για το διαφορετικό να είναι ακραία αρνητικές αλλά και χωρίς να υπάρχουν ιδιαίτερα μεγάλες διαφορές όσον αφορά διαφορετικούς πληθυσμούς οι οποίοι μεταναστεύουν όπως Δυτικοευρωπαίοι και Αφρικανοί. Τα παιδιά φαίνεται να γνωρίζουν και να είναι ενήμερα για πιθανούς λόγους που ωθούν κάποιο άτομο ή ομάδα να φύγει από τη χώρα προέλευσης και να μεταναστεύσει σε μία άλλη αλλά υπάρχει το πρότυπο που λέει πως οι μετανάστες από την Αφρική ωθούνται περισσότερο από ανάγκες διαβίωσης και οικονομικές σχετικά με τους Άγγλους ή άλλους πολιτισμούς της Ευρώπης. Επιπλέον τα

παιδιά βρέθηκαν αρκετά ενήμερα σχετικά με τις δυσκολίες που έχει να αντιμετωπίσει ένα μετανάστης στη χώρα υποδοχής του και για παράγοντες όπως είναι η εύρεση εργασίας, τα οικονομικά προβλήματα, η προσαρμογή σε ένα διαφορετικό τρόπο ζωής, αλλά και στο συγκεκριμένο θέμα οι μετανάστες από χώρες τις Αφρικής θεωρούνται ως οι πιο ευάλωτοι. Οι μαθητές επίσης όσον αφορά το μέλλον των παιδιών μεταναστών βλέπουν τους συμμαθητές τους να θέλουν και να πετυχαίνουν μια ολοκληρωμένη μόρφωση και μια επαγγελματική πορεία η οποία συνήθως δε συμπίπτει με το προφίλ των γονέων τους, κάτι που ίσως πηγάζει από την πεποίθηση πως η προσπάθεια και οι δυσκολίες που αντιμετωπίζει κάποιος για να φτάσει σε ένα στόχο κάποια στιγμή ανταμείβονται και με το παραπάνω. Ακόμη, η σχολική επίδοση των παιδιών περιεγράφηκε ως ιδιαίτερα υψηλή, λόγω της επιμέλειας, της θέλησης, της προσπάθειας, των κινήτρων και της στήριξης των εκπαιδευτικών.

Σχετικά με την κοινωνική προσαρμογή οι μαθητές θεωρούν ως το μεγαλύτερο εμπόδιο τη δυσχερή επικοινωνία λόγω ελλιπούς χρήσης της γλώσσας και το επίπεδο της ψυχοκοινωνικής προσαρμογής αξιολογείται αρνητικά για τους ενήλικες μετανάστες ανεξάρτητα από τη χώρα προέλευσης, χωρίς να θεωρούν πως παίζει ιδιαίτερο ρόλο η στάση της κυρίαρχης ομάδας στην επιδείνωση αυτής της κατάστασης. Ωστόσο δε συμβαίνει το ίδιο και για την προσαρμογή των παιδιών που παρουσιάζεται επιτυχέστερη ίσως λόγω της ευπλαστότητας αυτής της ηλικίας και της εντατικής διδασκαλίας της γλώσσας στα πλαίσια του σχολείου.

Βλέπουμε επομένως μία κάπως εξιδανικευμένη εικόνα, αφού είναι γεγονός πως τα παιδιά και οι ενήλικοι μετανάστες βιώνουν έντονο επιπολιτισμικό στρες, δυσκολίες κοινωνικής και προσωπικής προσαρμογής, μειωμένη σχολική επίδοση και οι εκπαιδευτικοί δεν φαίνεται να είναι τόσο θετικοί πάντοτε απέναντί τους (Παυλόπουλος, Πρίντζη, 2010).

Αυτή η θετική στάση είναι ένα φαινόμενο το οποίο έχει φανεί με την έναρξη αυτής της δεκαετίας. Στην έρευνα του 2003 όπου νέο κύμα μεταναστών έφτασε κυρίως από

βαλκανικές χώρες στη γενικά ομοιογενή Ελλάδα εξετάστηκαν οι αντιλήψεις των μαθητών για τους αλλοεθνείς συμμαθητές τους ώστε να βγουν κάποια συμπεράσματα για το εκπαιδευτικό σύστημα και τις δραματικές αλλαγές που αυτή η εξέλιξη προκάλεσε. Στις εκθέσεις που καλέστηκαν να συντάξουν οι μαθητές υπήρχαν κυρίως αρνητικά ή ουδέτερα σχόλια για τους μετανάστες, χωρίς να υπάρχουν ιδιαίτερες διαφορές μεταξύ των απόψεων των κοριτσιών και των αγοριών πέρα από το γεγονός πως τα κορίτσια εξέφρασαν λίγο πιο θετικά σχόλια. Τα αρνητικά αυτά σχόλια είχαν κυρίως να κάνουν με τα εγκλήματα τα οποία διαπράττονται από μετανάστες, τις εργασίες που παρέχονται σε αυτούς και την επερχόμενη ανεργία των ντόπιων και ζητήματα υγείας τα οποία ήρθαν στο προσκήνιο λόγω της άφιξής τους. Ευτυχώς ήταν λίγες οι ακραίες απόψεις όπως “να φύγουν όλοι” κλπ, ενώ ελάχιστες ήταν κι οι αναφορές στη συμβολή τους στην κουλτούρα του τόπου (Dimakos και Tasiopoulou, 2003).

5.2.2 Ενδυναμώνοντας ταυτότητες στο σχολείο: Διαπολιτισμική Εκπαίδευση

Η σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα μας δείχνει με κάθε τρόπο πόσο μεγάλη σημασία έχει η διαχείριση της εθνικής και πολιτισμικής ετερότητας. Ο πολυπολιτισμικός χαρακτήρας των σημερινών σχολικών τάξεων θέτει την εκπαίδευση μπροστά στην ανάγκη εύρεσης νέων σχεδιασμών βάσει νέων προτεραιοτήτων. Τα τελευταία χρόνια έχει εισαχθεί στην επιστημονική συζήτηση το ζήτημα της διαμόρφωσης μιας διαπολιτισμικής εκπαιδευτικής πολιτικής, με βασική επιδίωξή της την επίτευξη ισότητας ευκαιριών στη μάθηση. Η διαπολιτισμική προοπτική στην εκπαίδευση συναρτάται με τη διαδικασία συνάντησης και αμοιβαίας αλληλεπίδρασης των πολιτισμών. Ως έννοια φυσικά προκύπτει από την ανάγκη διαχείρισης της πολλαπλότητας των πολιτισμικών ταυτοτήτων, παραδόσεων, των αξιακών συστημάτων, των συμβόλων κλπ, που συναντώνται μέσα σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο (Μπάμπαλης, Μανιάτης, 2013).

Οι στόχοι αυτής της εκπαίδευσης αφορούν τρία διαφορετικά επίπεδα: το μακροεπίπεδο, στο οποίο επιδιώκεται η συνειδητοποίηση της πολλαπλότητας και διαφορετικότητας των πολιτισμών, η καλλιέργεια της έννοιας της αλληλεγγύης και του σεβασμού στα δικαιώματα των άλλων, το μεσοεπίπεδο, στο οποίο επιδιώκεται η διαμόρφωση μιας πλουραλιστικής δημοκρατικής κοινωνίας με την καταπολέμηση των κοινωνικών ανισοτήτων και τέλος το μικροεπίπεδο, όπου το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην ανάπτυξη της ικανότητας για διαπολιτισμική επικοινωνία, εξαλείφοντας τους φραγμούς που θέτει η ξеноφοβία, ο εθνοκεντρισμός, οι φυλετικές και εθνοτικές διακρίσεις (Bleszynska, 2008).

Η διαπολιτισμική εκπαίδευση προβάλλει το αίτημα της αναγνώρισης και της ισότιμης παρουσίας των διαφορετικών πολιτισμικών κεφαλαίων στο εκπαιδευτικό πλαίσιο και η εφαρμογή της απαιτεί την αναδιαμόρφωση και επαναδόμηση των εκπαιδευτικών δομών, του Αναλυτικού προγράμματος, των σχολικών εγχειριδίων, των στρατηγικών διδασκαλίας και του σχολικού κλίματος (Banks, 2001). Η σημασία της αλληλεπίδρασης για την παραγωγή νοήματος και η υπέρβαση της αντινομικής σχέσης ατόμου κοινωνίας μέσω της αναγνώρισης της σημασίας που διαδραματίζει η διαλεκτική τους σχέση, μας δίνουν το στίγμα για τις προτεραιότητες που θα πρέπει να τεθούν σε ένα πολυπολιτισμικό μαθησιακό περιβάλλον.

Υπάρχουν τέσσερις βασικές παραδοχές οι οποίες περιγράφουν τον πυρήνα των παραδοχών και των προθέσεων της Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής οι οποίες είναι: η αντι-ουσιοκρατική προσέγγιση του πολιτισμού, η έμφαση στις ανισότητες σε βάρος των μεταναστών και προσφύγων, ο μη προσδιορισμός των ταυτοτήτων στη βάση της εθνικής προέλευσης και η αναγνώριση του διαλεκτικού χαρακτήρα της σχέσης μεταξύ κατανόησης του εαυτού και της κατανόησης του άλλου. Ένα λάθος της μέχρι τώρα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης είναι πως έδωσε μεγαλύτερη βάση στις πολιτισμικές διαφορές, καθώς δεν επέτρεψε να αναδειχθεί η σημασία που έχουν στον αυτοπροσδιορισμό των ατόμων ή στις αντιλήψεις τους άλλες κοινωνικές ή προσωπικές διαφοροποιήσεις (Γκόβαρης, 2001).

Βασική θέση λοιπόν για τη διαμόρφωση μιας ορθής εκπαιδευτικής πολιτικής αποτελεί η

άποψη πως οι ταυτότητες στο διαπολιτισμικό σχολείο εξελίσσονται, μεταλλάσσονται και δε διατηρούν αναλλοίωτα τα χαρακτηριστικά τους, καθώς ο πολιτισμός είναι ένα ζωντανό ερμηνευτικό σχήμα της πραγματικότητας και νοηματοδότησης του κόσμου, που μεταβάλλεται όταν αλλάζει η θέση από την οποία την παρατηρούμε, όπως αλλάζει η θέση και η κοινωνική πραγματικότητα των παιδιών που βιώνουν μια μεταναστευτική εμπειρία. Επιπλέον η διαπολιτισμική εκπαίδευση δεν αποσκοπεί στην ένταξη των ατόμων σε μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη πραγμάτων και το ιστορικό γίνεσθαι δεν εκλαμβάνεται ως φύση, ώστε να επιβάλλεται ως μια υποχρεωτική νόρμα.

Στη διαπολιτισμική λοιπόν εκπαίδευση οι συμμετέχοντες μέσω της ενεργούς συμμετοχής, αλληλεπίδρασης μεταξύ τους και συνεργασίας θέτουν υπό διαπραγμάτευση τις πολιτισμικές και ατομικές τους αναφορές. Μιλάμε λοιπόν για τη διαμόρφωση μιας κοινότητας μάθησης στην οποία το σχολικό κλίμα υποδοχής αποτελεί τη βάση για την ανάπτυξη ισχυρών διαπροσωπικών σχέσεων προκειμένου να επιτευχθεί η κατάκτηση μιας θετικής αυτοεικόνας. Έτσι είναι απαραίτητο στα πλαίσια αυτού του κλίματος να αναγνωρίζονται οι ταυτότητες των συμμετεχόντων και η συνείδηση ή αίσθηση που έχει ένα άτομο αναφορικά με τον εαυτό του, τα δικαιώματα και τις ικανότητές του. Προκειμένου να αναγνωριστούν οι ικανότητες του ατόμου απαιτείται σύμφωνα με τον Γκόβαρη (2001) η παροχή ευκαιριών καταξίωσης στους μαθητές και η διαμόρφωση ενός περιβάλλοντος συνεργατικότητας στο οποίο τα διάφορα πολιτισμικά κεφάλαια θα είναι παρόντα ως ισότιμα και θα αξιοποιούνται για την οικοδόμηση μιας νέας γνώσης. Η αναγνώριση της εμπειρίας των μαθητών όπως αυτή καθορίζεται από το εκάστοτε κοινωνικό- ιστορικό πλαίσιο οδηγεί στην ανάδειξη της διαφοράς ως ένα πλεονέκτημα για όλους, ενώ από την άλλη επιβεβαιώνει το γεγονός πως δεν υπάρχει μια στεγανή διαφορετικότητα αφού το κάθε άτομο φέρει στοιχεία ομοιότητας ή διαφοράς με τους άλλους. Ωστόσο δεν προτείνεται η άκριτη αποδοχή κάθε αναφοράς και έκφρασης αλλά η κριτική θεώρηση των ταυτοτήτων και της κριτικής εμβάθυνσης του καθενός στο δικό του πολιτισμικό χώρο και στη δική του ταυτότητα (Aluffi- Pentini, 2005).

Έτσι μέσα από την υιοθέτηση διαφορετικών οπτικών κατά τη διδασκαλία, μπορεί να επιτευχθεί η πολυπροοπτικότητα η οποία μέσα από μια διαλεκτική σχέση επιδιώκει αρχικά την οικειοποίηση του «ξένου» και έπειτα την αποστασιοποίηση από το οικείο, όπου τα άτομα θα προσεγγίζουν με κριτική διάθεση ό,τι εθεωρείτο δεδομένο, αδιαμφισβήτητο, αυτονόητο (Γκόβαρης, 2001).

Η διαπολιτισμική τάξη θα πρέπει να αποτελέσει πεδίο εφαρμογής τεχνικών ανάπτυξης της ενσυναίσθησης και άρσης της αποπροσωποποίησης που επιτυγχάνουν τα στερεότυπα μέσω των κυρίαρχων κατηγοριοποιήσεων. Θα πρέπει να ενθαρρύνεται η προσέγγιση του άλλου ως πρόσωπο με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και όχι ως μέλους μιας κοινωνικής κατηγορίας, να αναδεικνύεται η μοναδικότητα του ατόμου σε συνδυασμό με τη διαφορετικότητα της ομάδας και να διασφαλίζεται αμοιβαία αποδοχή και σεβασμός των επιμέρους ομάδων (Aluffi- Pentini, 2005).

Η επιτυχία της διαδικασίας της διαπραγμάτευσης των ταυτοτήτων στη σχολική τάξη κρίνεται σε μεγάλο βαθμό από το ρόλο του εκπαιδευτικού και από το αν θα επιλέξει να αναπαράγει τις άνισες σχέσεις που υπάρχουν στο κοινωνικό πλαίσιο ή αν θα οικοδομήσει συνεργατικές σχέσεις αναγνώρισης, κατανόησης και αποδοχής. Θα πρέπει λοιπόν να αποτελεί έναν ενεργό διανοούμενο, που εντοπίζει και αμφισβητεί τις δομές που εντείνουν την ανισότητα και συμβάλλει στην ανάπτυξη της κατάλληλης γλώσσας για την κριτική εξέταση των ιστορικά και κοινωνικά κατασκευασμένων προτύπων.

Συζήτηση

Η διαρκώς αυξανόμενη παρουσία μεταναστών και προσφύγων στα ελλαδικά πλαίσια θέτει συνεχώς όλα τα εμπλεκόμενα μέρη της κοινωνίας αντιμέτωπα με τη διπλή πρόκληση που προκύπτει από την πορεία της ανάπτυξης του ατόμου και τις διεργασίες της διαπολιτισμικής επαφής. Η διαμόρφωση της ταυτότητας, προσωπικής ή εθνοτικής και οι διαδικασίες που υπεισέρχονται σε αυτήν συνδέονται άμεσα με την κοινωνική και ψυχολογική προσαρμογή και ανάπτυξη των μεταναστών στη χώρα υποδοχής και θέτουν τη βάση για μια υγιή ανάπτυξη σε όλα τα επίπεδα.

Για να αντικατοπτρίσουμε την ποικιλομορφία η οποία υπάρχει στη μελέτη της ταυτότητας θα πρέπει να συμπεριλαμβάνονται στα δείγματα των ερευνών άτομα από εθνικά μειονοτικές ομάδες. Η εθνοτική και πολιτισμική ταυτότητα θα πρέπει να εξετάζεται σε συνάρτηση με την προσωπική ταυτότητα των ατόμων. Το πλαίσιο διαμόρφωσης αυτής της ταυτότητας όμως είναι κάτι που παίζει πολύ μεγάλο ρόλο και πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψιν. Η συγκρότηση λοιπόν της ταυτότητας των παιδιών μεταναστών και προσφύγων περνάει από ορισμένα στάδια και μπορεί να διαμορφώνεται με διαφορετικό τρόπο στον καθέναν. Ο τρόπος με τον οποίο θα διαμορφωθεί εξαρτάται από τα προσωπικά χαρακτηριστικά του, τους λόγους και τις συνθήκες μετανάστευσης, τις στρατηγικές επιπολιτισμού της οποίες ακολούθησε, το κλίμα της οικογένειας, όπως και την αποδοχή από την κοινωνία υποδοχής και τη μορφή της εκπαίδευσης της χώρας υποδοχής.

Τα παιδιά και οι έφηβοι που μεταναστεύουν, πέρα από τα προβλήματα τα οποία

προκύπτουν κατά τη διάρκεια της φυσιολογικής τους ανάπτυξης, έχουν να αντιμετωπίσουν και τις στρεσογόνες καταστάσεις που συνοδεύουν τη μετακίνηση και τις πολιτισμικές εναλλαγές. Όπως είδαμε, οι συνέπειες της μετανάστευσης και της παλιννόστησης είναι εμφανείς σε πολλές εκφάνσεις της ζωής του ατόμου, της λειτουργικότητας και της ανάπτυξης του. Υπάρχουν ευρήματα τα οποία δείχνουν μια αρνητική επίδραση και μία σύγχυση όσον αφορά τη διαμόρφωση της ταυτότητας και την ψυχοκοινωνική προσαρμογή, αλλά δεν είναι λίγα και τα ευρήματα που δεν αναδεικνύουν ιδιαίτερες διαφορές μεταξύ της ανάπτυξης της ταυτότητας αυτών και των γηγενών, ούτε γενικότερα διαφορές μεταξύ τους όσον αφορά την ψυχική υγεία, λειτουργικότητα και αποτελεσματικότητά τους. Ακόμη, η θετική διαμόρφωση της ταυτότητας έχει συσχετισθεί σε γενικές γραμμές με καλύτερη προσαρμογή, ψυχική ευημερία, ευεξία, ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων και ορθών κοινωνικών στάσεων και όσον αφορά τις τεχνικές επιπολιτισμού η εναρμόνιση και έπειτα η αφομοίωση συνοδεύονται από υγιέστερη προσαρμογή, με την περιθωριοποίηση να αποτελεί τη χειρότερα στρατηγική.

Επομένως είναι προφανές πως υπάρχει ποικιλομορφία, κάτι το οποίο είναι απολύτως φυσιολογικό καθώς υπεισέρχονται πολλές μεταβλητές οι οποίες έχουν να κάνουν με τη μοναδικότητα της κάθε περίπτωσης και του κάθε ατόμου. Ακόμη είναι απαραίτητο να στρέψουμε την προσοχή μας και σε παράγοντες οι οποίοι έχουν να κάνουν με την κοινωνία υποδοχής των μεταναστών και προσφύγων, το σύστημα αξιών αυτής και τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. Όλοι οι άνθρωποι, ανεξάρτητα από φύλο, φυλή, εθνικότητα, προσωπικά χαρακτηριστικά έχουμε τις ίδιες βασικές ανάγκες και μία από τις σημαντικότερες για να καταφέρουμε να εξελιχθούμε είναι αυτή της αποδοχής. Της αποδοχής του εαυτού από εμάς τους ίδιους, αλλά και από τους γύρω μας, οι οποίοι επηρεάζουν το εγώ μας. Άτομα τα οποία έρχονται από άλλα πολιτισμικά πλαίσια, με διαφορετικές συνθήκες και συνήθειες, με την ταλαιπωρία και τη φθορά της μετακίνησης, με την απώλεια των οικείων, με τις τραυματικές εμπειρίες που πιθανότατα έχουν βιώσει, με την προσπάθειά τους να προσαρμοστούν σε ένα

νέο τόπο του οποίου δε γνωρίζουν τη γλώσσα, την κουλτούρα, τις αξίες χρειάζονται παραπάνω προσοχή, φροντίδα, περίθαλψη, υποστήριξη από τον καθένα μας ξεχωριστά αλλά και από την Πολιτεία γενικότερα.

Σε πολλά μέρη του κόσμου έχει γίνει αποδεκτή η ιδέα της πολυμορφικότητας, έχουν υιοθετηθεί μέτρα υπέρ της πολυπολιτισμικότητας και έχουν προωθηθεί ποικίλες αντιρατσιστικές εκστρατείες. Ακόμη και σε αυτές όμως τις χώρες εξακολουθούν ακόμη να πέφτουν μετανάστες θύματα ξενοφοβίας, εχθρότητας και διακρίσεων, ιδίως σε εποχές οικονομικής κρίσης και ανασφάλειας όπως αυτή που βιώνει αυτή τη χρονική περίοδο η ελληνική κοινωνία.

Ακόμα όσον αφορά την μεταβλητή της εκπαίδευσης και του σχολείου - το οποίο αποτελεί μια προσομοίωση της κοινωνίας και δημιουργεί συνειδήσεις είναι γεγονός πως η ελληνική πολυπολιτισμική κοινωνία χρειάζεται εκσυγχρονισμό που θα υπερβαίνει την εθνοκεντρική και μονόγλωσση προσέγγιση της γνώσης και θα λαμβάνει υπόψη της τις σύγχρονες ανάγκες ενός ετερογενούς μαθητικού πληθυσμού, ενδυναμώνοντας την ταυτότητα του κάθε μέλους της μαθησιακής διαδικασίας. Το σχολείο για τους νέους μετανάστες και πρόσφυγες αποτελεί τον πρώτο φορέα που τους επηρεάζει και τους διαμορφώνει.

Υπάρχουν ορισμένα προβλήματα τα οποία παρουσιάζονται σε έρευνες με μετανάστες και πρόσφυγες. Αρχικά πρόκειται για έναν πληθυσμό με μεγάλη ρευστότητα, ο οποίος μεταβάλλεται συνεχώς, οπότε είναι δύσκολο να εξαχθούν συμπεράσματα με διάρκεια και μεγάλη ισχύ. Ακόμη αρκετοί από τους μετανάστες ζουν στην Ελλάδα σε παράνομο ή ημιπαράνομο καθεστώς, χωρίς τα απαραίτητα έγγραφα ή πράσινη κάρτα, οπότε όπως είναι φυσικό θα ήταν απρόθυμοι να συμμετέχουν αυτοί κι οι οικογένειες τους σε έρευνες. Είναι γενικότερα δύσκολη η συλλογή δείγματος, αφού τα υποκείμενα της έρευνας προσεγγίζονται κυρίως μέσω συλλόγων ή μη κυβερνητικών οργανώσεων στις οποίες εμπλέκονται, οπότε μετανάστες που δεν έχουν επαφή με τέτοιου είδους συλλογικούς φορείς δεν έχουν πολλές

πιθανότητες να συμπεριληφθούν στο δείγμα. Ένα άλλο ζήτημα το οποίο αναμφίβολα δημιουργεί φραγμούς στην έρευνα αποτελεί αυτό της γλωσσικής επάρκειας καθώς σε περίπτωση που χρησιμοποιούνται ερωτηματολόγια είναι δύσκολο να καλυφθεί το γλωσσικό εύρος που απαιτείται για μια έρευνα με μετανάστες από αρκετά πολιτισμικά πλαίσια.

Σε περίπτωση μάλιστα που χρησιμοποιείται η τεχνική της συνέντευξης είναι απαραίτητη η παρουσία πολιτισμικού διαμεσολαβητή, ο οποίος θα είναι ικανός να μεταφέρει ακριβώς τη συναισθηματική κατάσταση, τις σκέψεις κι όχι μόνο το λόγο του συνεντευξιζόμενου.

Έπειτα, όσον αφορά την έρευνα με παιδιά μεταναστών προκύπτουν, εκτός των άλλων, και ζητήματα δεοντολογίας, τα οποία πρέπει οι ερευνητές οι ερευνητές να λάβουν σοβαρά υπόψη.

Όπως αναφέρθηκε, τα δεδομένα της διεθνούς βιβλιογραφίας μοιάζουν αντιφατικά μεταξύ τους, καθώς συχνά δεν είναι συγκρίσιμα. Δεν είναι δυνατό και ορθό να χρησιμοποιούνται γενικολογίες και αφοριστικά συμπεράσματα σχετικά με μια ομάδα ατόμων, αφού αυτό αναιρεί την κοινωνικοψυχολογική προσέγγιση η οποία προτείνεται και η οποία προβάλλει τη σημασία και το ρόλο των πολιτισμικών, εθνικών και ατομικών διαφορών. Χρειάζεται επίσης προσεκτικός μεθοδολογικός σχεδιασμός, προσπάθεια για συλλογή όσο γίνεται πιο αντιπροσωπευτικού δείγματος, συμπερίληψη διαφόρων μεταβλητών και παραγόντων που διαμεσολαβούν. Τέτοιοι παράγοντες, για παράδειγμα, μπορεί να είναι οι διεργασίες επιπολιτισμού, οι διακρίσεις, η τριγωνοποίηση των στοιχείων τα οποία μπορεί να προέρχονται από αυτοαναφορές, αντικειμενικούς δείκτες και εργαλεία αξιολόγησης οικείων προσώπων και διαφορετικών τεχνικών, προκειμένου να διασφαλιστεί η εγκυρότητα και η αξιοπιστία. Επιπροσθέτως οι έρευνες είναι απαραίτητο να εξετάζουν μεταβλητές που σχετίζονται με όλο το κοινωνικό σύνολο, καθώς όπως έχει διαπιστωθεί, η πολιτική των φορέων της χώρας υποδοχής κι η στάση των πολιτών απέναντί τους διαμορφώνει τις δυνατότητες και τους περιορισμούς των μεταναστών. Σύμφωνα μάλιστα με ευρήματα, χώρες με πολυπολιτισμικό χαρακτήρα έχουν τα μεγαλύτερα ποσοστά μεταναστών που

επιλέγουν ως στρατηγική επιπολιτισμού την εναρμόνιση, καθώς στις συγκεκριμένες χώρες προάγεται και ενθαρρύνεται η συνέχεια των μεταναστών, βοηθώντας τους να διατηρήσουν την ταυτότητα της χώρας καταγωγής τους και προωθούνται δράσεις για ισότιμη συμμετοχή και ευκαιρίες για όλα τα μέλη της κοινωνίας. Για αυτό θα πρέπει να εδραιωθεί κλίμα ασφάλειας όσον αφορά την ταυτότητα τόσο στους γηγενείς όσο και στους μετανάστες. Στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο είναι απαραίτητο να γίνουν ακόμη περισσότερες έρευνες οι οποίες θα εστιάζουν στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη και στην ψυχική υγεία παιδιών μεταναστών και προσφύγων, ιδιαίτερα στην Ελλάδα που όσο περνούν τα χρόνια το φαινόμενο της μετανάστευσης αποτελεί κυρίαρχο ζήτημα. Υπάρχει αρκετά μεγάλο κενό, το οποίο πρέπει να καλυφθεί στο επόμενο χρονικό διάστημα όσον αφορά έρευνες σχετικές με το κύμα των προσφύγων θυμάτων πολέμου που πρόσφατα εγκαταστάθηκε στη χώρα μας. Είναι λογικό η έρευνα για τις συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες να γίνεται σχετικά ετεροχρονισμένα, αφού πρώτα πρέπει να υπάρξει παροχή υλικής φροντίδας και αγκαλιούθως ψυχοκοινωνικής στήριξης. Η κάθε κοινωνία οφείλει να αποδεχτεί τις νέες συνθήκες, να ευαισθητοποιηθεί, να προσαρμοστεί και να συμβάλλει στην επίτευξη αισθήματος ασφάλειας κάθε πολίτη, κι ιδιαίτερα ανθρώπων από ευπαθείς κοινωνικές ομάδες. Ο εθνοκεντρισμός και ο εγωκεντρισμός δεν έχει θέση σε κοινωνίες όπως η ελληνική, η οποία έχει βιώσει συναισθήματα προσφυγιάς και νοσταλγίας και η οποία χαρακτηρίζεται από πολυπολιτισμικότητα και ποικιλομορφία. Τα «εγώ» έχουν αξία όταν φωνάζουν «εμείς».

Βιβλιογραφία

Akhtar, S. (1992). Tethers, orbits and invisible fences: clinical, developmental, sociocultural, and technical aspects of optimal distance. In S. Kramer and S. Akhtar (Ed.) *When the Body Speaks: Psychological Meanings in Kinetic Clues* (pp.21-57), Northvale, NJ: Jason Aronson.

Alluffi- Pentini, A. (2005). *Διαπολιτισμικό εργαστήριο: Υποδοχή, επικοινωνία και αλληλεπίδραση σε πολυπολιτισμικό σχολείο* (σσ. 17-36). Αθήνα: Ατραπός.

Banks, J. (2001). Multicultural education: Characteristics and goals. In: J. Banks & C. McGee Banks (Ed), *Multicultural education: Issues and perspectives* (4th Edition) (pp. 3-30). New York: John Wiley and Sons.

Bareto, M., Spears R. Ellemers, N., Shahinper, K.(2003). Who wants to know? The effect of audience on identity expression among minority members. *British Journal of Social Psychology*. 42(2): 299-318.

Berry, J. W., Kim, U., Minde, T., & Mok, D. (1987). Comparative studies of acculturative stress. *International Migration Review*, 21, 491-511.

Berry, J. W. (1997). Immigration, Acculturation and Adaptation. *Applied Psychology, An International Review*, 46, 1, 5-68.

Berry, J., Phinney, J., Sam, D., Vedder, P. (2006). Immigrant Youth: Acculturation, Identity

and Adaptation. *Applied Psychology: An international review*, 55(3), 303-332.

Bleszynska, K. (2008). Constructing intercultural education. *Intercultural Education*, 19 (6), 537- 545.

Γκόβαρης, Χ. (2001). *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*. Αθήνα: Ατραπός.

Cole, M.&Cole, S. (2001). *Η ανάπτυξη των παιδιών. Γνωστική και Ψυχοκοινωνική ανάπτυξη κατά τη νηπιακή και μέση παιδική ηλικία*, (μτφρ) Μ.Σόλμαν. Αθήνα: Τυπωθήτω

Δράγωνα, Θ. (2003). *Ταυτότητα και εκπαίδευση*. ΥΠΕΠΘ Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Earnest, J. (2006). Adolescent and Young Refugee Perspectives on Psychosocial Well-being. *The International Journal of the Humanities*, 5(3)

Erikson, E. H. (1968). *Identity, Youth and Crisis*. New York: Norton

Feldman, R. (2011). *Εξελικτική Ψυχολογία: Διαβίου ανάπτυξη*. (επιμ. Μπεζεβέγκης, Η.). Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Fuligni, A. J. (1998). The adjustment of children of immigrant families. *Current Directions in Psychological Science*, 7, 99-103.

Georgas, J. & Papastilianou, A. (1996). Acculturation and ethnic identity: The remigration of ethnic Greeks to Greece. In: H. Grad, A. Blanco, & J. Georgas (Ed.), *Key Issues in Cross-*

Cultural Psychology: Selected papers from the 12th International Congress of the International Association for Cross- Cultural Psychology (pp. 114-128). Lisse: Swets&ZeitlingerPublishers.

Goldin, I., Cameron, &J., Balarajan, M. (2010). *Αυτοί δεν είναι σαν εμάς: Το παρελθόν και το μέλλον της μετανάστευσης*. Αθήνα: ΠανεπιστημιακέςΕκδόσειςΚρήτης

Graves, T. D. (1967). Psychological acculturation in a tri-ethnic community. *South- Western Journal of Anthropology*, 23, 337-350.

Grinberg, L., & Grinberg, R. (1989). *Psychoanalytic Perspectives on Migration and Exile*. CT: Yale University Press.

Hogg, M.A., Vaughan, G.M., (2010), *ΚοινωνικήΨυχολογία*, Αθήνα: Gutenberg

Jensen, B. (2007). Understanding Immigration and Psychological Development. *Journal of Immigrant and Refugee Studies*, 5(4), 27-48.

Kia- Keating, M., Ellis, B. (2007). Belonging and Connection to School in Resettlement: Young Refugees, School Belonging, and PsychosocialAdjustment. *ClinicalChildPsychologyandPsychiatry*, 12(1), 29–43.

Κουρκούτας, Η. (2001). Ταυτότητα και πολιτισμικό πλαίσιο: Διαταραχή της προσωπικής ταυτότητας και οικογενειακή δυναμική στη μετανάστευση. Στο: Β. Ρήγα (Επιμ.) *Το Κουτί της Πανδώρας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Marcia, J. E. (1980). Identity in Adolescence. In J. Adelson (Ed.) *Handbook of the psychology of adolescence*, pp. 159-187. New York: Wiley.

Μόττη-Στεφανίδη, Φ., Ντάλλα, Μ., Παπαθανασίου, Α. Χ., Τάκης, Ν., & Παυλόπουλος, Β. (2008). *Εθνική ταυτότητα, τακτικές επιπολιτισμού και ψυχική ανθεκτικότητα μεταναστών/παλινοστούντων μαθητών*. Σε τόμο επιλεγμένων εργασιών Κοινωνικής Ψυχολογίας, οι οποίες παρουσιάστηκαν στο 9^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογικής Έρευνας, 21-24 Μαΐου 2003, Ρόδος.

Μόττη-Στεφανίδη, Φ, Παυλόπουλος, Β., Τάκης, Ν., Ντάλλα, Μ., Παπαθανασίου, Α. Χ., & Masten, A. S. (2005). *Ψυχική Ανθεκτικότητα και προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας: Μια μελέτη μεταναστών και παλινοστούντων νεφίβων*. *Ψυχολογία*, Τόμος 12, Τεύχος 3, σελ.349-367, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Μόττη-Στεφανίδη, Φ., Ντάλλα, Μ., Παπαθανασίου, Α.-Χ., Τάκης, Ν., & Παυλόπουλος, Β. (2006). *Εθνική ταυτότητα, τακτικές επιπολιτισμού και ψυχική ανθεκτικότητα μεταναστών/παλινοστούντων μαθητών*. Στο Π. Κορδούτης & Β. Παυλόπουλος (Επιμ.), *Πεδία έρευνας στην Κοινωνική Ψυχολογία* (σελ. 108-125). Αθήνα: Ατραπός.

Motti-Stefanidi, F., Pavlopoulos, V., Obradović, J., Dalla, M., Takis, N., Papathanasiou, A., & Masten, A. (2008). Immigration as a risk factor for adolescent adaptation in Greek urban schools. *European Journal of Developmental Psychology*, 5(2), 235-261.

Motti-Stefanidi, F., Pavlopoulos, V., Obradović, J., & Masten, A. (2008). Acculturation and adaptation of immigrant adolescents in Greek urban schools.

International Journal of Psychology, 43(1), 45-58.

Μπάμπαλης, Θ., Μανιάτης Π. (2013). *Ενδυναμώνοντας τις ταυτότητες στην πολυπολιτισμική σχολική τάξη: Επικοινωνία, κοινωνική αλληλεπίδραση και διαπολιτισμική εκπαίδευση*. Στο: Αγγελίδης, Π., Χατζησωτηρίου, Χ. (επιμ.), *Διαπολιτισμικός διάλογος στην εκπαίδευση: θεωρητικές προσεγγίσεις, πολιτικές πεποιθήσεις και παιδαγωγικές πρακτικές*. Αθήνα: Διάδραση

Μπεξεβέγκης, Η., Παυλόπουλος, Β., Γεωργαντή, Κ. (2010). *Εθνοτική ταυτότητα και ψυχοκοινωνική προσαρμογή: Μια εμπειρική μελέτη σε έφηβους μετανάστες δεύτερης γενιάς*. Αθήνα: ΙΜΕΠΟ.

Papadopoulos, R. (2006). *Refugees and Psychological Trauma: Psychosocial perspectives*. Retrieved 15 March 2017 at www.ncb.org.uk/arc.

Phinney, J. S. (1990). Ethnic Identity in Adolescents and Adults: A Review of the Literature. *Psychological Bulletin*, 108, 3,499-514.

Phinney, J. (2003). Ethnic identity and acculturation. In K. Chun, P.B. Organista, & G. Marin (Eds.), *Acculturation: Advances in theory, measurement and applied research* (pp. 63-81). Washington, DC: APA.

Phinney, J., & Ong, A. (2007). Conceptualization and measurement of ethnic identity: Current status and future directions. *Journal of Counseling Psychology*, 54 (3), 271-281.

Rotsika, V., Vlassopoulos, M., Kokkevi, A., Fragkaki, I., Anagnostopoulos, D. C, Lazaratou,

H., Ginieri- Coccossis, M. (2016). Comparing immigrant children with native Greek in self-reported quality of life. *Psychiatriki*, 27 (1), 37- 43.

Sam, D. L. (2006b). Acculturation of immigrant children and women. In D. L. Sam & J.W. Berry (Eds.), *The Cambridge Handbook of Acculturation Psychology* (pp. 403-418). Cambridge: Cambridge University Press.

Schwartz, S., Zamboanga B., Weisskirch, R., (2008). Boardening the Study of Self: Integrating the Study of Personal Identity and Cultural Identity. *Social and Personal Psychology Compass*, 635- 651.

Schwartz, S. Unger, J., Meca A., Lorenzo- Blanco, E., Baezconde- Garbanati, L., Cano, M. A., Pina- Watson, B. et al. (2016). Personal Identity in Hispanic immigrant adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, doi: 10.1007/s10964-016-0615- y

Settlage, C. F. (1992). Psychoanalytic observations on adult development in life and in the therapeutic relationship. *Psychoanalysis and Contemporary Thought*, 15: 349-374.

Smith, P., Bond, M.H. (2011). *Διαπολιτισμική Κοινωνική Ψυχολογία*. (επιμ. Παπαστυλιανού, Α.). Αθήνα: Gutenberg

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of inter-group behavior. In S. Worchel & L. W. Austin (Ed.), *Psychology of Intergroup Relations*. Chigago: Nelson-Hall

Τσαούσης, Δ. (1987). *Χρηστικόλεξικό κοινωνιολογίας*. Β' έκδοση. Αθήνα: Gutenberg

UNHCR (2004). Asylum Levels and trends in Industrialised Countries, Third quarter 2004.

Population data unit, UNHCR, Geneva. Retrieved 20 March 2017 at

<http://www.unhcr.ch/statistics>.

UNICEF (2001). Διακρίσεις- Ρατσισμός- Ξενοφοβία στο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Σύστημα.

Unicef & Κόσμος, 45 :32-39.

Χαλιφέ-Μπαρμπαγιώργη, Σ. (1996). Πρακτικά Σεμιναρίου με θέμα: “Ψυχοκοινωνική αντιμετώπιση μετακινούμενων πληθυσμών, Προβλήματα, Δεξιότητες, Τεχνικές”.

ΣΕΚΕ:Ελληνικά Γράμματα.

Weinreich, P., Saunderson, W. (2003). *Analysing identity: Cross- cultural, societal and clinical contexts*. New York: Routledge.